

॥

श्री

योगेश्वरोविजयते

तराम्

॥

मंदिरामध्ये रोज एकत्र येऊन समानता येईल का ? हा प्रश्न आहे. समानता ही वस्तुवर किंवा बाह्य गोष्टींवर अवलंबून नाही. वृत्तीमध्ये समानता असते. एकेमकाकडे बघण्याची दृष्टी कशी आहे यावरून समानता ठरते. संपत्ती सारखी वाटून समानता येऊच शकत नाही. कारण प्रत्येकाची शक्ती , इच्छा वेगवेगळ्या असतात. मंदिरात रोज बसू , पण तिथून बाहेर पडल्यावर समर्थ-असमर्थ राहणार. मग दुसऱ्याकडे कोणत्या दृष्टीने पाहणार ? स्वतःला मोठा समजलं , तर अहंकार वाढतो , लहान समजलं , तर न्यूनगंड येतो- आणि समपातळीचा समजलं तर दुसऱ्याबद्दल बेदरकारी येते. या सर्व गोष्टींचा ऋषींनी विचार करून मंदिर उभं केलं आहे. समर्थाकडून-असमर्थाला कसे द्यायचे , हा प्रश्न अनादिकाळापासून आहे. वित्त , बुद्धी , शक्ती ही प्रत्येकाजवळ असमान असणार. त्यामुळे एखादा स्टॅलिनसारखा होईल व दुसरा पट्टेवालाच राहील. त्यांच्यामधला भेद कसा नाहीसा कराल ? ऋषींनी सांगितलं " समान संबंध " हवेत. समान संबंधाचा रस्ता ऋषींनी उचलला. शांतीमंताकडून गरिबाकडे वित्त जायचे असेल , तर ते समान संबंध बांधून जायला हवं. आजच्या समाजवाद्यांनी व साम्यवाद्यांनी वेगवेगळे मार्ग शोधून काढले आहेत. एक रस्ता सांगितला , संपत्तीहरण. पण हे करू शकत नाही. दुसरं सांगितलं , जप्ती. पण जप्तीमध्ये तुम्ही ज्याचे घेता , त्याच्या असहाय्यतेचा लाभ उठवता. तो असहाय्य आहे , म्हणून तुम्ही जप्त करू शकता. तिसरा रस्ता , आहे कर बसवण्याचा. आज संपूर्ण विश्व , हा एकच रस्ता पकडून बसले आहे. पण यात मानवी जीवनाच्या विकासाच्या दृष्टीने अडचण आहे. ती म्हणजे कर देऊन , मी कोणाला मदत करतो , ते कर देणाऱ्याला माहिती होत नाही. म्हणून तो कर चुकवण्याचा प्रयत्न करीलच करील. त्याला कोणाला देतो याचे ज्ञान नसल्यामुळे , कर भरल्याचे समाधान त्याला मिळत नाही. आज मी एका विद्यार्थ्याची फी भरली , त्याला चांगलं शिकवलं तर मला समाधान मिळतं , तसेच त्या विद्यार्थ्याच्याही मनात कृतज्ञता उभी राहील. मी अनाथ होतो , पण यांनी वडील बनून माझे सर्व पाहिले. यात देणाऱ्याला समाधान व घेणाऱ्याला मनात कृतज्ञता येते. आज कल्याणकारी राज्यव्यवस्थेत सरकार याचे ठेकेदार बनले आहे. ते सर्वांजवळून कराच्या रूपात पैसे गोळा करते व गरिबांना वाटते. त्यामुळे गरिबांना शिक्षण फुकट मिळते व खाणेही फुकट मिळते. पण देतो त्याला समाधान नाही म्हणून तो कर चोरी करतो. घेणारा कोण देतो हे माहित नसल्यामुळे , कोणाशीही कृतज्ञ नाही ; तो उद्धट बनतो. मग देणाऱ्याने सरकारशी प्रामाणिक राहावे व घेणाऱ्याने सरकारने दिले असे समजावे. पण सरकार म्हणजे कोण ? सरकार कोणाला म्हणणार ? तलाठी म्हणजे सरकार का ? कलेक्टर म्हणजे सरकार का ? त्यांच्यावरही दोषारोप होऊ शकतात. मग पार्लमेंटला सरकार म्हणायचे का ? तेही पाच वर्षांनी बदलते. असं सरकार अव्यक्त आहे. अशा सरकारवर कृतज्ञता ठेवणार , म्हणजे कोणावर ठेवणार ? म्हणून या व्यवस्थेत समाधान व कृतज्ञता दोन्ही येऊ शकत नाहीत. या व्यवस्थेत भगवंताला मानायचे नाही , मानवी मन व बुद्धी बदलण्याची इच्छा नाही मग असमानता कमी करण्याचा रस्ता असा अर्धवटच राहणार. धार्मिक लोकांनीही एक मार्ग काढला. दान द्या! पण दानातही दान घेणारा दीन बनतो व देणारा दानी म्हणजे शांतेष्ट ठरतो. म्हणजे पुन्हा असमानता आलीच.

दुसरा एक प्रवाह आला , तुम्ही गरिबांना मदत दिली , तर भगवान तुम्हाला दुष्पट देईल. पण त्यातही मदत मदत आणि मदतच आहे. ' मदत ' देणारा दुसऱ्याचं ' मानव्य ' टिकवतो का ? हा प्रश्न आहे. मदत देणारा स्वतःचा अहं पोसूनच मदत देत असतो. मार्क्सनी यावर खूप ताशेरे ओढले आहेत. मला जर तुम्ही माझे मन मारून भाकरी देणार असाल , तर ती मला नको. कोणी दया म्हणून देत असेल , तरी तेच होतं. मला दीन-हलका न ठरवता कोण देतो ? देवच देतो. इथे ऋषींनी समजावलं की , तुम्हाला गरिबांना खाऊ घालायचे आहे ना ? मग ' तुमचे ' ठरवून नका घालू. भगवंताचे खाऊ घाला. भगवंताचा प्रसाद घेताना घेणाऱ्याला दीनत्व येत नाही. तर मला देवाचा प्रसाद मिळाला , ही गौरवाची भावना येते व देव किती काळजी घेतो , ही कृतज्ञतेची भावना येते. देणाराही जेव्हा ' प्रसाद ' देतो. तेव्हा त्याच्या मनात ' मी मोठा ' ही भावना येऊ शकत नाही. तो त्याचं देत नसतो भगवंताचा प्रसाद देत असतो. देताना तो फक्त पोस्टमन असतो. देवाचं काम करत असतो. ही जी देवाण-घेवाण आहे , देवाचा प्रसाद देताना होते ती. त्यात मानवाचं अवमूल्यन होत नाही तर विकास होतो.

गरीब , दुर्बल , असहाय्य असणाऱ्यांना या प्रसाद रूपाने देता येईल का ? त्यांना गरीब ठरवून , दुर्बल ठरवून नाही , तर त्यांच्याशी दैवी संबंध जोडून त्यांच्यापर्यंत प्रसाद पोहोचवता येईल की नाही ? हा रस्ता अतिशय मधुर आणि सुंदर

आहे. दिव्य आहे. ऋषिंनी हा रस्ता काढला. त्यासाठी त्यांनी माणसाला समजावलं.

पांडुरंगशास्त्री आठवले

सगुण निर्गुण - मंदिर - सामाजिक आणि आर्थिक केंद्र

[Thursday, November 14, 2002 11:17:52 pm]

योगेश्वरोविजयतेतराम

"

मंदिर हे जसं सामाजिक स्थिती उन्नत करणारं केंद्र आहे तसं आर्थिक विकास करणारंही केंद्र म्हणून ऋषिंनी उभं केलं. ' आहे ' वाल्याकडून ' नाही ' कडे वित्त कसं जाईल याचा सुंदर रस्ता ऋषिंनी काढला. गावात जाऊन माणसाला त्यांनी समजावलं तू काम करतोस त्यावेळी तुझ्यातला देवही तुझ्याबरोबर काम करतो. तो शक्ती देतो म्हणून तू काम करू शकतोस , त्यामुळे तुझ्या कमाईत भगवंत तुझा भागीदार आहे. त्याचा भाग त्याला नको का द्यायला ? गीतेनेही हे समजावलं आहे.

इष्टान्भोगान्	हि	वो	देवाः	दास्यन्ते	यज्ञभाविता	:	।
तैर्दत्तान्प्रदायैभ्यो		यो	भुंक्ते	स्तेन	एवसः॥		

पण देवाला वाटा द्यायचा म्हणजे कुठे द्यायचा ? ऋषिंनी सांगितलं की आपण गावाचं एक मंदिर उभं केलं आहे ना ते यासाठी आहे. तिथे सगळ्यांचा देव आहे. त्याच्यासमोर आपण रोज बसतो. त्यालाच आपण हा भाग अर्पण करू. मग तो श्ाीमंत असो वा मजूर असो. सर्वच आपापल्या कमाईतला भाग अर्पण करतील हा भाग देवाचा. देवासमोर येईल ते देवाचंच असल्यामुळे तो देवाचा प्रसाद झाला. हे मंदिर , इथे येणारे सर्व या प्रसादाची चोख व्यवस्था ठेवतील. मंदिरात जमणारे लोक गावात घरा-घरात झोपडी-झोपडीत जातील. तिथल्या माणसांशी दैवी भ्रातृभाव जोडतील , त्यांना आपोआपच कोणाला काय कमी आहे हे कळेल. कोणाची कोणती अडचण आहे हे समजेल. ते लोक हा देवाचा प्रसाद झोपडी-झोपडीत गरजवंतांकडे घेऊन जातील. देवाच्या प्रसादातून त्यांच्या अडचणींचं निवारण होईल. देवाच्या मंदिरात पेटी आली ती या दिव्य भावनेतून आली आहे. देवाचा भाग काढण्यासाठी आहे. आज लोक पेटी कशासाठी हे विसरले आहेत. कोणी इम्पाला गाडीतून येतो आणि मंदिराच्या बाहेरनंच पेटीत पैसे फेकतो. जणुकाही मंदिरातला भगवान एक भिकारीच आहे. मंदिराच्या बाहेर भिकारी उभे असतात तसाच हा एक आतमध्ये उभा असलेला! आज जी भावना दर्शनासाठी येणाऱ्या लोकांच्या डोक्यात भिनली आहे ती निघून जायला हवी.

ऋषिंनी जे मंदिर सांगितलं त्यात काही चैतन्य होतं. एक विशिष्ट समज होती. मानवाची काळजी घेणारी एक विचारधारा होती. मंदिर म्हणजे एक सामाजिक आणि आर्थिक केंद्र (स्श्ाष्ट्रश्ा-श्वष्श्ाठ्श्ाद्वद्वष् ष्टद्वहलह्द्वद्) जिथे गावातील सर्व लोक नक्की केलेल्या दिवशी एकत्र येतील. त्या दिवशी स्वतःच्या कमाईतला भाग देवाला अर्पण करतील हा सर्व भाग देवाचा. कोणी किती दिला हे कोणी बघणार नाही. या प्रसादातून अशी व्यवस्था होईल की गावात कोणीही उपाशी न रहावा. कोणाला छप्पर नसेल तर ते या प्रसादातून मिळेल. कोणाच्या शेतावर रोग आला तर त्याच्या घरी भगवंताचा प्रसाद जाईल. हा प्रसाद संबंध बांधून भाऊ म्हणून पोहोचवायचा. भावाकडे जे देतो त्याचा गाजावाजा करत नाहीत. हा तर देवाचा प्रसाद आहे. हा गरजूकडे अशा दिव्य रस्त्यानी जाईल. ब्रह्मडुष्टद्वह्वद्य 4 जाईल तो ही अत्यंत कृतज्ञभावानी ते स्वीकारेल. या व्यवस्थेत दुर्बलाची दुर्बलता निघून जाईल. यात कोणी कोणाचा आश्ाति होणार नाही. कोणाला कोणाच्या दबावाखालीही राहावे लागणार नाही. सामाजिक अन्याय यातून कमी होत जाईल. ही केवढी भव्य व श्ाेष्ठ कल्पना आहे ? मला वाटते अशा मंदिराच्या कल्पनेसारखी श्ाेष्ठ कल्पना विश्वास कोणाजवळ नसेल.

स्वाध्याय परिवार अशी मंदिरे गावोगावी उभी करण्याचा प्रयत्न करत आहे. त्यासाठी मजुरीचा खर्चच नाही. स्वाध्यायामध्ये सगळेच असतात. कोणी सुतार , कोणी गवंडी , कोणी लोहार , कोणी शेतकरी , हे सर्व स्वतःची

निपुणता , कलाकौशल्य प्रभुचे मंदिर बांधण्यासाठी वापरतात. गावातील प्रत्येक स्वाध्यायीने हे मंदिर बांधण्यासाठी घाम गाळलेला असतो. देवाचे मंदिर कसे बांधायचे ? आमची झोपडी कशाची असते ? तशीच देवाची एक ' कुटी ' संगमरवरी दगड हवा कशाला. एक शेणानी सारवलेला छान ओटा असेल. गवताचंच छप्पर असेल. या मंदिरात गावातला प्रत्येक जण रोज सायंकाळी एकाच वेळी येतात एका सतरंजीवर बसतात. प्रार्थना म्हणतात. मंदिराच्या आंगणात वेळी लावलेल्या असतात. त्याही मंदिराच्या छप्परावर चढतात. त्याने सर्व परिसर हिरवागार दिसतो. आमचे घर शुष्क असेल पण देवाचे हिरवेगार असावे. एकानी मला विचारले हे मंदिर किती दिवस टिकणार ? मी सांगितलं जगात काय टिकतं ? तू टिकणार नाहीस आणि मीही टिकणार नाही. पाच वर्षांनी परत बांधू. देवाला नवीन घर मिळेल आणि गावात एकता टिकली की नाही हेही कळेल. टिकायला हवी ती एकता , आत्मीयता. समाजात तीन प्रकारचे लोक असतात. एक माझ्यापेक्षा अधिक मोठा म्हणजे वित्ताने , बुद्धीने किंवा विद्येने , शक्तीने दुसरे माझ्यासारख्याच स्थितीचे तिसरे माझ्यापेक्षा कमी शक्तीचे.

जे माझ्यापेक्षा मोठे असतील त्यांच्यासाठी मी ' अद्वेष्टा ' राहीन ते माझे बंधू आहेत. मी रोज त्यांच्या सोबत बसून देवाची प्रार्थना करतो. असे होत नसेल तर माझ्यापेक्षा मोठे आहेत. त्यांच्याबद्दल द्वेष निर्माण होऊ शकतो. जे माझ्यासारखेच असतात. त्यांच्याबद्दल मी बेपर्वा न राहता ' मैत्र : ' मैत्रीभावाने राहीन. जे लहान असतात त्यांच्याबद्दल तिरस्कार उभा राहण्याचा संभव असतो. त्यांच्याबद्दल मी करुणा बाळगीन. ही शिकवण मंदिर देते. गीतेनेही हे सांगितले आहे. अद्वेष्टा सर्वभूताना मैत्र : करुणा एव चा

मंदिर अशा रीतीने समाजात एक आदर्श स्थिती आणण्याचा प्रयत्न करते. असं मंदिर हे मानवी संस्कृतीचं अप्रतिम साधन आहे.

सगुण निर्गुण - एकादशीचे व्रत कशासाठी?

[Thursday, November 21, 2002 08:46:06 pm]

॥ श्ाीयोगेश्वरोजयतेतराम्॥ - मानवी जीवनाचा सर्वांगांनी विकास व्हावा. म्हणून ऋषींनी जी संस्कृतीची साधनं निर्माण केली , त्यांचा विचार आपण करत आहोत. या साधनांपैकी एक आहे. ' एकादशी. '

एकादशी म्हणजे पूर्वजांनी देवाची भक्ती करण्यासाठी सांगितलेली एक प्रथा आहे. उपवास केला की काही चांगलं फल मिळतं अशा समजूतींनी एकादशी किंवा एखाद्या वारी उपवास करतात. त्या दिवशी बटाटा आणि साबुदाण्याचे विशेष पदार्थ खायचे असतात , एवढेच आपल्याला माहिती. हे भावडेपण बघून आजच्या तरुणांना वाटते या एकादशीचा अर्थ काय ? साबुदाण्याला कोणती आध्यात्मिक किंमत आहे की तो खाल्यानी देव प्रसन्न होईल ? याची उत्तरं कोणी आपल्याला देत नाही. मग हे सगळं अवडंबर वाटतं. बुद्धी चालवणारा माणूस यावर विश्वास ठेवत नाही. उत्तम विचार आणि संस्कृती देणारे ऋषि जेव्हा एकादशी सांगतात , तेव्हा त्यामागे कोणता विचार असेल ?

माणूस आपल्या जीविकेसाठी रात्रंदिवस मेहनत करत असतो परिश्राम करत असतो. मी , माझ्यासाठी , माझ्या सुखासाठी आणि भविष्यातल्या सुखासाठी आज कष्ट करत असतो. माझ्या सुखाबरोबर माझ्या कुटुंबीयांचं पण सुख , भलं बघत असतो. हे जे माझं धावणं , दुःख भोगणं , सुखासाठी धडपडणं , भोगांमध्ये रममाण होणं असतं त्यामागे कोण असतं ? ते असतं माझं ' मन ' हे मन सगळ्या शरीराला त्याच्या सर्व इंद्रियांना गती देत असतं. या सगळ्या व्यावहारिक गतीमध्ये मी माझ्या शरीराला उत्तम खाद्य मिळावं म्हणून प्रयत्न करतो. सर्व इंद्रियांना उत्तमोत्तम सुखं मिळावीत म्हणून वित्त-संपत्ती गोळा करत असतो. माझ्याबरोबर इतरांचंही बघत असतो. पण या सगळ्यामागे असलेल्या मानाचं काय ? त्याला खाद्य कोणतं ? त्याला वळण कोणतं ? त्याला पुष्ट कोण करेल ? त्याला पद्धतशीर शिक्षण हवे की नको ? त्या मनाला विवेकाचा , बुद्धीचा ब्रेक असावा म्हणून काय आहे ? जसं रोजचं जेवण नीट व्हावं म्हणून काळजी घेतो , तशी मनाची काळजी घ्यायला हवी. या मनाला उत्तम वळण लागावं म्हणून ऋषींनी एकादशी सांगितली.

एकादशीच का ? तर आपली पांच कमेर्ंदिय व पांच ज्ञानेंद्रिय मिळून दहा इंद्रिय आणि अकरावं मन. म्हणून एकादशी ही मनासाठी दहा दिवस मी शरीरासाठी धावतो. अकरावा दिवस मनासाठी.

त्या दिवशी या मनाला कोणाबरोबर ठेवलं तर ते पुष्ट , सक्षम शक्तिमान होईल ? सर्वशक्तिमान जो भगवान त्याच्याबरोबर ठेवलं तर मन शक्तिमान होईल.

म्हणून ऋषींनी समजावलं की अरे! तू रोज , रात्रंदिवस स्वतःसाठी , स्वतःच्या स्वार्थासाठी , भोगांसाठी फिरतोस. त्यामागे तो देव तुला शक्ती देतो म्हणून हे करू शकतोस. मग एक दिवस देवाला दे! म्हणजे काय कर ? रोज मी स्वार्थाशिवाय हालत नाही , आज निःस्वार्थपणे हालेन. रोज मी भोगांच्या जवळ जातो , आज भोग कमी व भावजीवनाच्या जवळ जाईन. मी-मी , माझं-माझं करत मला जगवणाऱ्या प्रभूला विसरतो. एक दिवस ' मी ' , माझं विसरीन आणि प्रभूला आठवीन म्हणून उपवास म्हणजे देवाच्या जवळ जाणे. प्रभूच्या जवळ जायचं म्हणजे एकदा देवळात दर्शनाला जायचं किंवा घरी देवासमोर बसायचं एवढाच त्याचा अर्थ नाही.

देवाजवळ जाणे म्हणजे दैवी विचारांजवळ जाणे , दैवी जीवनाच्या जवळ जाणे , दैवी गुणांच्या जवळ जाणे , देव जिथे आहे तिथे जाणे. तेही देवालाच बघण्यासाठी , देवाची शक्ती , देवाचं प्रेम जाणण्यासाठी जाणे. देव दुसऱ्यातही आहे. मग त्याच्याजवळ जाणे. निःस्वार्थपणे , निरपेक्षपणे जाण्याचा अभ्यास करण्यासाठी एकादशी आहे. मी रोज ' माझं ' करताना तहान-भूक विसरतो- मग देवाचं काम करतानाही विसरेन म्हणून उपवास (न खाणं). पण भूक लागतेच आणि खाल्लंही पाहिजे. मग फळं खा आणि दूध पी. फलाहार आला. असं खा की जे बनवायला वेळ लागणार नाही. हा मनाचा अभ्यास सर्वासाठी आहे. प्रत्येकासाठी आहे. तो स्त्रियांसाठी पण आहेच. त्यांचाही त्या दिवशीचा वेळ सतरा पदार्थ बनवण्यात जाऊ नये म्हणून एकादशीच्या दिवशी देवाचं काम करताना खाण्याचे पदार्थही बदलले. पण आज आपण तेवढंच घेऊन बसलो की एकादशी म्हणजे खाण्यात बदल पण एकादशी म्हणजे खऱ्या अर्थानी ' चालण्यात बदल '.

हा बदल हा ' व्रत ' म्हणून करायचा. ते माझ्या मनाला वळण लावण्यासाठी , सशक्त , संवेदनक्षम बनवण्यासाठी. त्या दिवशी माझी शक्ती आणि वेळ मी देवाच्या कामासाठी विनियोग करीन. ही भक्ती आहे.

' भक्ती म्हणजे देवाबद्दलच्या प्रेमातून आणि कृतज्ञतेतून आलेली समजूत. ' ज्याच्यावर प्रेम असतं त्याचं काम उचललं जातं. भक्ती ही दोन गोष्टींनी होते. एक भावशक्ती. म्हणजे देवाजवळ बसून केलेली चित्ताची एकाग्रता. आणि दुसरी आहे कृतीभक्ती देवाच्या प्रेमातून केलेलं देवाचं काम म्हणजे कृतीभक्ती देव दुसऱ्यात बघायला जाणे , त्याच्याजवळ दैवी विचार होऊन जाणे , त्याच्या जीवनात देव आणणे , दैवी जीवनाबद्दल अभिलाषा निर्माण करणे म्हणजे देवाचं काम. हे करण्यासाठी एकादशीच्या दिवशी धावणे. भावभक्ती आणि कृतीभक्ती यांचा सुंदर संगम म्हणजे एकादशी. या भक्तीतून जीवनविकास होतो. तसंच समाजामध्ये एकमेकांमध्ये आत्मीय संबंध निर्माण होतात.

पांडुरंगशास्त्री आठवले
ऋषिप्रणीत तीर्थयात्रा

[Thursday, December 05, 2002 08:51:51 pm]

॥ श्री योगेश्वरो विजयतेतराम् ॥

आपण बघत होतो तीर्थयात्रा म्हणजे काय ? तीर्थयात्रा म्हणजे रिटर्न तिकीट काढून एखाद्या तीर्थक्षेत्री जाऊन फिरून येणे नव्हे , तर तीर्थयात्रा म्हणजे निश्चित काळाकरिता व्यावहारिकतेतून मन काढून पवित्र स्थळांत , भगवंताचे गुंतवणे. जीवनविषयक चिंतन करणे. जीवन-पथदर्शक वैदिक विचारांशी जीवनाचा मेळ घालणे. भगवंत , भगवद्विचार , निसर्ग यांच्या सान्निध्यात जीवनाचे सिंहावलोकन करणे.

भारतातील तीर्थस्थानांत ऋषींचा ज्वलंत कर्मयोग दिसतो. तुम्ही काशीचा इतिहास वाचाल तर कळेल , काशीचे पावित्र्य कशासाठी आहे ? ' काशी मरणान्मुक्तिः ' असे लोकांना का वाटत होते ? तेथील लोक भगवंताचे विचार , जीवनस्पशीर् विचार समजावीत असत. इतरांना वाटे , इतके सात्विक लोक आपल्या दारात कशासाठी येत असतील ? कोठून येत असतील ? त्यांना अशी प्रेरणा कोण देत असेल ? त्यावेळी त्यांना विचारले असता त्यांनी सांगितले असेल ,

आम्ही काशी , वाराणसीनगरी जी वारणा व असी या नद्यांच्या मध्ये वसलेली आहे , तेथून आलो. तेथूनच आम्हाला ही प्रेरणा मिळाली. ज्या भूमीतून प्रभूचे काम करण्याची प्रेरणा मिळते , ती भूमी लोकांनी पवित्र मानली. मृत्यूपूर्वी एकदा तरी पवित्र भूमीत जाऊन येण्याची अभिलाषा लोकांत निर्माण झाली. नर्मदा तटावर याज्ञवल्क्यांनीही असेच तप केले होते. म्हणून नर्मदेला पावित्र्य आले.

आज आम्हाला वाटते की , एकादशीचा उपवास करायचा , चार भजने गायची , आरती ओवाळायची व प्रसाद खायचा , एवढे झाले की , आपली भक्ती पुरी झाली. ही बाह्य आचरणात अडकलेली भक्ती आहे. तिने आपल्याला आंतरिक समाधान मिळू शकेल का , हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. अशा रूढीग्रस्त भक्तीने समाजातील सामान्यांपर्यंत पोचून त्याच्यावर भावाचा वर्षाव करता येणार नाही. म्हणूनच तीर्थस्थानाच्या दर्शनात अडकलेली भक्ती समाजाभिमुख करण्याचा प्रयत्न म्हणजे तीर्थयात्रा. चित्त एकाग्र करण्यासाठी प्रभूजवळ बसणे , ही माणसाची भावभक्ती आहे , ती केलीच पाहिजे ; परंतु त्याबरोबरच प्रभूचे , गीतेचे , ऋषींचे विचार घरोघर पोचवण्यासाठी फिरणे ही कृतिभक्ती आहे व ही कृतिभक्ती हाच तीर्थयात्रेचा गाभा आहे.

तीर्थयात्रा म्हणजे भगवंताशी जोडले जाण्याचा एक मार्ग. शुद्ध अंतःकरण , निर्मळ हेतू व मांगलिक वृत्तीने ईश्वराच्या प्राकट्यामुळे पवित्र झालेल्या स्थळी प्रभुमीलनाकरिता जाणे म्हणजे तीर्थयात्रा. प्रभूजवळ पोहोचण्याआधी त्याने सर्जन केलेल्या विश्वाविषयी आदर वाटणे , निसर्गाचा परिचय करून घेणे , नवनवीन लोकांशी संपर्क साधणे , प्रभूविचारांच्या , प्रभुमय , दैवी व उन्नत जीवनाविषयी विचार करणे आवश्यक आहे. हे सर्व करीत करीत भगवंताजवळ , त्याच्या प्राकट्यस्थानापर्यंत पोहोचणे म्हणजे खरी तीर्थयात्रा.

अहम् कमी करणारी यज्ञीय भावना , वैदिक विचारांची शाश्वत प्रेरणा व प्रभुकार्याचे व्रत ही तीर्थयात्रेची शिंदोरी आहे.

जुन्या काळी तीर्थयात्रा नेहमी संघाने , समूहाने होत. संघभावना म्हणजे अन्याचा स्वीकार. स्वच्छंदपणावर संयमाचा बांध. दुसऱ्याला आपलेसे करण्याची तालीम म्हणजे संघ. समूह म्हटला की , आयोजन , व्यवस्था व शिस्त हे तर सहज येते. पण तीर्थयात्रेत संघाचा मुख्य उद्देश असतो अहंकाराचा नाश , यज्ञीय भावनेची सवय. संघभावनेबरोबरच तीर्थयात्रेत दुसरी गोष्टी ती ' कीर्तन '. कीर्तन म्हणजे भगवंताचे नामस्मरण. अर्थात कीर्तन म्हणजे फक्त टाळ , मंजिऱ्या हातात घेऊन गायन करणे नव्हे. भगवंताच्या निरपेक्ष प्रेमाविषयी , भगवंताच्या सुंदर सृष्टीविषयी , तेजस्वी भगवद्विचारांविषयी चिंतन करणे म्हणजे कीर्तन. कीर्तन म्हणजे सद्विचार व सत्कर्माचा सुरेख मेळ. समाजातील अंतिम व्यक्तीपर्यंत भगवंताचे , संस्कृतीचे विचार घेऊन जाणे म्हणजे कीर्तन. तीर्थयात्रा हे कृतीद्वारा केलेले विचारपूजन आहे. भगवंत माझ्याबरोबर आहे , या समजुतीमुळे तेजस्वीता येते , आत्मगौरव येतो व तो दुसऱ्यातही आहे या समजुतीमुळे परसन्मान येतो. भगवंताचे माझ्यातले अस्तित्व , चराचरातील वास्तव्य व दुसऱ्यातीलही अस्तित्व याचा पाठ पक्का करण्याची जागा म्हणजे तीर्थयात्रा.

या अशा तीर्थयात्रेतील कृतिभक्तीमुळे एका माणसाचा दुसऱ्याशी निरपेक्ष संबंध जोडला जातो. दोघांनाही निःस्वार्थ उबारा मिळतो. आपण सर्व एकाच भगवंताची लेकरे आहोत , ही भावना दृढ होते. भगवंताच्या तेजस्वी विचारांचे चिंतन , देवाणघेवाण तर होतेच , पण माणसा-माणसात एक माधुर्यपूर्ण नाते या तीर्थयात्रांतून नकळत निर्माण होते. अशा रूपात जर तीर्थयात्रा होत राहिल्या , तर मानवी जीवनात प्रकाश होईल. अज्ञानाचा अश्रद्धेचा , अनीतीचा अंधःकार नाहीसा होईल. केवळ रिटर्न तिकीट काढून एक वेगळे पर्यटन म्हणून जर आपण रूढीग्रस्त तीर्थयात्रा करीत राहू , तर आमच्या ऋषींनी रक्ताचे पाणी करून उभ्या केलेल्या दैवी तीर्थयात्रेला छिन्नविच्छिन्न करण्याचे पातक आपल्याला नक्कीच लागेल.

- पांडुरंगशास्त्री आठवले
गृहस्थाश्रम - भावपूर्ण प्रेम

[Friday, December 13, 2002 02:58:01 am]

मानवासाठी एक दिव्य संस्कृती निर्माण करणाऱ्या ऋषींनी या मानवाचा सर्व बाजूंनी अभ्यास केला होता. अगदी मनास येईल तसं जगणाऱ्या जंगली माणसाला 'माणूस' बनवण्यासाठी त्यांनी जे कष्ट घेतले आहेत, ते अद्भुत आहेत. संस्कृतमध्ये दोन शब्द आहेत- 'समज' आणि 'समाज'. 'समज' म्हणजे पशूंचा समूह. समज: पशूनां संघः। ज्यांना कोणतेच बंधन नाही, स्वैर असणारे, ध्येय नाही, दिशा नाही; केवळ नैसर्गिक प्रेरणेने जगणारा समूह म्हणजे 'समज'. 'पण समाज म्हणजे माणसांचा समूह. हा समूह व्यक्तींचा बनलेला असतो. त्यातील प्रत्येक व्यक्ती जेवढी उन्नत असेल, तितका तो समाज उन्नत असेल. ऋषींनी 'व्यक्ती' च्या संपूर्ण जीवनाची एक आखणी केली. त्याचे चार टप्पे सांगितले. ब्रह्माचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम आणि संन्यासाश्रम. व्यक्तीच्या उन्नतीसाठी ही आदर्श पद्धती आहे. व्यक्ती ते समाज यातला दुवा साधणारा एक आश्रम सांगितला 'गृहस्थाश्रम'. हा इतर तीन आश्रमांचा आधार आहे.

पूर्वी एकत्र कुटुंबपद्धती होती, तेव्हा त्याचे परिणामही मोठे होते. हळूहळू शहरीकरण झालं. त्यानंतर शहरात चाळ-संस्कृती आली. त्यातही एक चैतन्य होतं. एकता होती. आता ब्लॉक-संस्कृती आली. दरवाजा बंद केला की, जगाशी संबंधच नाही. यामुळे कुटुंबसंस्थेला धक्के बसत आहेत.

ऋषींनी जी विवाहसंस्था उभी केली, त्यामागे एक विचारधारा आहे. लग्नविधीमध्ये विविध मंत्र म्हणून त्यातून वधू-वरांना काही समजावले आहे. पहिली गोष्ट आहे एकता. वैदिक मंत्र आहे-

समानी	व	आकूतिः	समाना	हृदयानि	वः।
समानमस्तु	वो	मनो	यथा	वः	सुसहासति॥

दोघांचा हेतू एक असावा, दोघांचं मन एक असावं, दोघांचं हृदय एक असावं, दोघांच्याही जीवनाचा आणि कार्याचा हेतू एक असावा. प्रत्येक मंत्रामधून विविध पद्धतीने समजावले आहे. 'अघोरचक्षु' असावं- म्हणजे दृष्टी प्रेमळ आणि शांत असावी हे वधूसाठी आहे, तसंच वरासाठीही आहे. पुढे सांगितलं 'सुमनः' म्हणजे मन, असुयारहित ठेवा. शेजाऱ्याकडे जास्त आहे म्हटलं की, असुया येते. असुया आली की, मी गृहस्थाश्रमी नाही. जीवनात दोघांनी तेजस्वी बनायचं आहे. भोगलंपटता आली की, निस्तेजता येते. अमुक वस्तू मला हवीच. भोगलंपटता आली की, मन त्यासाठी अधीर होतं. ते थांबत नाही. पैसे नसतील, तर उधार आणा. उधार नाही मिळाले तर चोरी, कोणत्याही मार्गाने वस्तू मिळवण्याचा प्रयत्न सुरू होतो. यामुळे जीवन निस्तेज होतं. म्हणून दोघांनाही सांगितलं, 'सुमन' व्हा. या सूक्तांना किती सुंदर अर्थ आहे. पण आज या मंत्रांची किंमत नाही. आइसस्क्रीमची किंमत आहे. चांगले नमुने चाखून बघतील व मग आइसस्क्रीम ठरवतील. मंत्र म्हणणाऱ्या पुरोहितांनासुद्धा किती माहिती असते कुणास ठाऊक. हे मंत्र ऐकणारे तर शुद्धीवरच नसतात. त्यांना वाटतं, मंत्र म्हटले म्हणजे झालं. पुण्य मिळालं.

हे मंत्र सांगतात- प्रेम केवळ शरीरावरच करायचे नाही. शरीर सुंदर आहे म्हणून प्रेम असेल, तर ते प्रेम नाही. शरीर तर वय होऊन गेल्यावर कुरूप बनेल. कदाचित रोगांमुळे विकलांग होईल. मग काय प्रेम नष्ट होईल? प्रेम आतल्या शक्तीवर, आत्म्यावर करायचे आहे. पती जर फक्त देहपूजक असेल, तर पत्नीला ते अपमानकारक वाटलं पाहिजे. मनुष्य हा काही नुसता मातीचा गोळा नाही. त्याच्या आत एक आत्मज्योत आहे. हे वधू-वरांना समजावून द्यायचे आहे. पती-पत्नीमध्ये प्रेमातून आलेली एकता असली पाहिजे.

राम वनवासात निघाला, तेव्हा सीताही निघाली. हरिश्चंद्राने राज्यावर पाणी सोडलं, तेव्हा तारामतीही त्याच्याबरोबर निघाली. एवढंच नाही, तर रोहिदासही निघाला. हरिश्चंद्राचं राज्य हे खरं म्हणजे पैतृक संपत्ती होती. पैतृक संपत्तीवर रोहिदासाचा अधिकार होता. तो सुप्रीम कोर्टापर्यंत जाऊ शकला असता. पण वडिलांबरोबर निघाला. केवळ चार भिंती उभ्या केल्याने परिवार बनत नाही. एकमेकांवर भावपूर्ण प्रेम म्हणजे परिवार. असा परिवार म्हटला की, मला एक परिवार डोळ्यांसमोर येतो.

पांडवांना लाक्षागृहात जाळण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हा पांडव निसटून एकचक्रा नगरीत आले. तिथे एका ब्राह्मणाच्या घरी कुंतीमातेसोबत राहिले. या गावावर कायमची आपत्ती होती. बकासुर त्या गावाबाहेर राहत होता. त्यांनी गावाशी एक करार केला होता. रोज त्याला एक गाडाभर अन्न आणि एक मनुष्य पुरवायचा. रोजच्या रोज तो हे फस्त करीत असे. एका कुटुंबावर रोज ती पाळी येईल. एके दिवशी या ब्राह्मणाकडे ती पाळी आली. घरचा प्रमुख ब्राह्मण सांगू लागला, मी गाडा घेऊन जातो. मी गेलो तरी तू मुलांना सांभाळशील. ती अनाथ बनणार नाहीत. खरं आहे. आई गेली

, तर मुलांकडे अनाथ म्हणून पाहतात. वडील गेले , तरी आई मुलांना ' बिचारी ' बनवू देत नाही. पत्नी म्हणाली- मी जाते. तम्ही त्यांना नीट शिक्षण द्याल , मोठे कराल. मुलगा म्हणाला- आई-वडिलांचे दुःख दूर करू शकत नाही , त्याचे जीवन व्यर्थ आहे. मी जातो. मुलगी म्हणते- तू नको- तू घराचा वंश आहे. मी जाते. कुंती ऐकत होती. ती म्हणाली , माझा पुत्र जाईल. याला परिवार म्हणतात. एकाला मृत्यूला सामोरे जायचे आहे , तर सगळ्यांमध्ये मृत्यूला सामोरे जायची स्पर्धा लागते. गृहस्थाश्रम असा आहे. यात पावित्र्य आणि मांगल्य आहे.

- पांडुरंगशास्त्री आठवले
गृहसंस्थेवर प्रहार

[Thursday, December 19, 2002 11:27:36 pm]

॥

श्रीयोगेश्वरोविजयतेतराम्॥

भारतीय संस्कृतीने गृहस्थाश्रम हा एक ' आश्रम ' सांगितला आहे त्यात पावित्र्य आहे , प्रेम आहे. मानवी जीवनात जी स्थिती असली पाहिजे , ती गृहस्थाश्रमामुळे येऊ शकते. विश्वात सगळीकडे कुटुंबसंस्था आहे. धर्म जितका प्राचीन आहे तितकीच प्राचीन आणि पुरातन अशी गृहसंस्था आहे. आज या गृहसंस्थेचे रूप बदलते आहे. विसावे शतक क्रांतीचे मानले जाते. जुनी साम्राज्ये या काळात नष्ट झाली , त्याचबरोबर इतरही गोष्टी हलायला लागल्या. विज्ञानामुळे ईश-श्रद्धा शिथिल व्हायला लागली. त्यामुळे धर्माचे अधिष्ठान डळमळीत झाले , सर्व मूल्ये अस्थिर बनली. त्याबरोबरच ही प्राचीन गृहसंस्था नष्ट होण्याची भीती निर्माण झाली आहे. अशा वेळी गृहस्थाश्रमाचे भवितव्य काय आहे , याबद्दल शिक्षित आणि चिंतनशील लोकांनी विचार केला पाहिजे. कोणत्याही चिंतकाला केवळ आजचाच विचार करायचा नसून भविष्यात काय होणार आहे व मानवाला कशाची आवश्यकता आहे या गोष्टींचा विचार करावा लागतो.

गृहसंस्था डळमळीत होण्याची समस्याही आज सर्व विश्वात पोहोचली आहे. ही समस्या केवळ अमेरिका व युरोपपर्यंतच मर्यादित राहिलेली नाही. यापैकी शेकडो समस्या भारतातही आहेत. पाश्चात्य चिंतकांनी या समस्येचा सखोल विचार केला आहे. ' कल्वर्टन ' , ' डेनलेस ' , ' रसेल ' असे मोठमोठे लोक याचा विचार करतात.

याची कारणमीमांसा करताना रसेल लिहितो , ' गृहसंस्थेचा पाया हलला आहे. त्याची सहा कारणे आहेत. पहिले कारण आहे , स्त्री ही वस्तू राहिली नाही ती व्यक्ती बनली आहे. ती आता घराची शोभावस्तू न राहता तिला स्वतंत्र अस्तित्व प्राप्त झाले आहे. दुसरे कारण : स्त्रीला आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाले आहे ' .

खरं म्हणजे स्त्रीला आर्थिक स्वातंत्र्य असावे की नाही , ही चर्चा व्यर्थ आहे. आपल्याकडे शेकडा नव्वद स्त्रिया पूर्वापार काम करत आणि कमवत आहेत ; पण रसेल ते एक कारण म्हणून सांगतो. तिसरे कारण तो सांगतो की , ' गर्भसंभव टाळण्याची युक्ती विज्ञानाने दिली आहे. चौथे कारण आहे की , पूर्वी पुरुष विसाव्या वर्षीर् दव्यार्जन सुरू करीत असे. आता तो तिसाव्या वर्षीर् दव्यार्जनाला आरंभ करतो. परिणामी , नैसर्गिक इच्छा व तृप्ती यात अंतर पडले आहे. पाचवे कारण आहे विवाहविच्छेद सहज होतो आणि सहावे कारण हे आहे की , अपत्य संगोपनाचे काम शासनाने हाती घेतले ' . रसेल लिहितो की , या सहा कारणांमुळे गृहसंस्थेचा पाया डळमळला आहे.

रसेलसारखे तत्त्वचिंतक ही कारणे सांगतात. तशी आपल्या येथे पण काही कारणे आहेत. भ्रांत वेदांतानी या उत्तम अशा गृहसंस्थेवर हल्ला केला आहे. ते सांगतात की , आध्यात्मात प्रगती करायची असेल , तर स्त्रीपासून दूर राहिले पाहिजे. ते म्हणतात , गृहस्थाश्रमी माणसापेक्षा संन्यासी श्रेष्ठ आहे. संन्यासी श्रेष्ठ का ? तर त्याने संसार केला नाही , म्हणून या भ्रांत आध्यात्मने प्रत्येक व्यक्तीत गौणता निर्माण केली आहे. गेल्या शेकडो वर्षांपासून हे भ्रांत आध्यात्म एक गोष्ट बिंबवत आहे की , आपण संसार स्वीकारला आहे , म्हणून गौण आहोत. आपण त्यामुळे आध्यात्माला लायक नाही. परिवाराचा स्वीकार न करता , जे लोक हरिद्वारला जाऊन बसले , त्यांनाच आध्यात्म साधते असे सर्वांना वाटते. ' मी गृहस्थाश्रमी आहे , म्हणून आध्यात्मिकतेच्या दृष्टीने हलका आहे , ' ही कल्पना पण गृहस्थाश्रमाला मारक आहे. ही अपराधी मनोवृत्ती गृहस्थाश्रमाला सुरुंग लावते.

दुसरा प्रहार आहे , समाजवादी विचारधारेचा. ही विचारधारा असे समजते की , परिवार हा समाजोन्नतीत बाधा आणतो. ते म्हणतात , कुटुंबात अनन्य प्रेम निर्माण होते. अनन्य प्रेम आले की , मत्सर आणि असूया निर्माण होतात. समाजवादामध्ये स्वातंत्र्य आणि समतेला महत्त्व आहे. मत्सर आणि असूया हे स्वातंत्र्य व समतेवर आघात करतात. हे कशामुळे होतं तर प्रेमातून निर्माण होतं. म्हणून कुटुंबसंस्थाच बेकार आहे.

समाजवादी विचारधारा दुसरं पण एक कारण सांगते. ते म्हणतात , समाजामध्ये चांगली मुलं (सुप्रजा) निर्माण व्हायला हवी. समाज म्हणतो , सगळी मुलं चांगली हवीत आणि परिवार म्हणतो , ' माझा ' मुलगा चांगला हवा. इथे काय होतं ? कुटुंबात एखादा मुलगा गुण , रूप , बुद्धीने कमी असला , तरी त्यांच्या पालनपोषणासाठी वडील खर्च करतात. पण त्याच्यापेक्षा गुण आणि बुद्धीत शेजाऱ्याचा मुलगा अधिक असेल , तर त्यावर वित्त खर्च झालं पाहिजे. त्यात समाजाचं हित आहे. हे परिवारामुळे होत नाही , म्हणून परिवार व समाज यांत विरोध निर्माण झाला , म्हणून परिवार-संस्थेशी समाजवादी लोकांचा विरोध आहे. खर्च कुणावर करायचा ? ' माझ्या ' मुलावर का समाजातल्या चांगल्या मुलावर ?- समाजवादी लोक परिवार तोडायला तयार होतात त्यामागे त्यांचे एक तत्त्वज्ञान आहे.

आज कुटुंबसंस्थेला असे सुरंग लागले आहेत. त्यातच time marriage, permissive sex स्वैराचार अशा नव्या गोष्टीही या संस्थेला मारत आहेत. अशा परिस्थितीत गृहसंस्थेचा पायाच खिळखिळा झाला आहे.

आज सगळ्यांना समजते आहे की , गृहसंस्था आवश्यक आहे ; परंतु असे झाले आहे की , ज्या वैचारिक चळवळी सुरू आहेत त्यामुळे मनुष्य गोंधळात पडतो. गृहसंस्था नष्ट करणे योग्य वाटत नाही आणि ती ठेवण्यात दोष वाटतो. काही ठिकाणी तर गृहसंस्था उखडूनच गेली आहे.

आपणही या गृहस्थाश्रमाविषयी विविध कारणे काय आहेत याचा विचार करू , तसेच ऋषींनी गृहस्थाश्रमाचा आग्रह का धरला याचा विचार करू.

- पांडुरंगशास्त्री आठवले

कुटुंबाची आवश्यकता

[Thursday, December 26, 2002 09:30:50 pm]

॥

श्री

योगेश्वरोविजयतेतराम्

॥

गृहस्थाश्रमाची आवश्यकता काय आहे ? आणि गृहस्थाश्रम टिकून राहील का ? हे दोन्ही प्रश्न मौलिक आहेत. कोणतीही संस्था टिकेल अथवा नष्ट होईल , याचा विचार करण्याची एक पद्धत आहे. ज्या कारणामुळे संस्था अस्तित्वात आली ते कारण जर अविनाशी असेल , तर ती संस्था अविनाशी राहील. तुटणार नाही. मग आता गृहसंस्थेच्या पायात कोणती कारणे आहेत ते बघायला हवे. प्राचीन अशा गृहसंस्थेबद्दल विविध देशांत , विविध धर्मांत पुष्कळ विचार झाला आहे. प्रथम कारण आहे ' स्त्री-पुरुषांच्या मीलनाची अभिलाषा '. दुसरे कारण आहे ' प्रजानिर्मितीचे सुख '. या दोन कारणांकडे बघण्याचा दृष्टिकोणही प्रत्येकाचा वेगवेगळा आहे.

न समजताच विचार करणारे काही जुनाट वृत्तीचे लोक शारीरिक सुख घृणास्पद , लज्जास्पद आणि निंदनीय मानतात. ते अपवित्र आहे असे समजतात. बुद्धानी या विचारसरणीला प्राधान्य दिले आहे. ख्रिश्चन धर्म सांगतो , प्रजोत्पादनासाठी नाईलाजाने कुटुंब स्वीकारावे लागते. ख्रिश्चन धर्म तर संन्यासी धर्म आहे. ते आगतिकतेने कुटुंब स्वीकारतात.

आपल्या देशातही एक विचार आला , जो पौराणिक होता. ते म्हणतात प्रजनार्थ स्त्रिया सृष्टाः। प्रजोत्पादनार्थ स्त्रीचा स्वीकार करावा. आज या मान्यतेवरच आपली कोर्ट निकाल देतात. या विचारात स्त्रियांचा अधिकारच उडवून लावला होता. नवे लोक असे म्हणतात की , शरीरसुख हा सुखाचा उत्तम प्रकार आहे आणि प्रजोत्पादन हे नाईलाजाने स्वीकारावे लागते. कुटुंब जीवनात ' मनोरंजन ' आहे म्हणून कुटुंब पाहिजे.

अशा रीतीने एक वर्ग म्हणतो स्त्री-पुरुषांच्या मीलनाचा आनंद प्रमुख व प्रजोत्पादन गौण आहे. दुसरा वर्ग म्हणतो प्रजोत्पादन मुख्य त्यासाठी स्त्रीचा स्वीकार. हे सगळेच विवाह करतात.

दुसऱ्या बाजूला भ्रांत अध्यात्मिक लोक पारिवारिक जीवन जगणाऱ्याच्या मनात अपराधी मनोवृत्ती निर्माण करतात. ते म्हणतात नैष्ठिक ब्रह्माचारी व संन्यासी हे गृहस्थापेक्षा श्रेष्ठ. तेच खरे आध्यात्मिक. वेगवेगळ्या विचारधारांचे प्रयोग इथेही झाले आहेत. एक विचारधारा ययातीची आहे. तो म्हणतो, भोग, भोग, पुन्हा पुन्हा भोग! मरे पर्यंत भोगच मिळाले पाहिजेत. ज्यामुळे भोग मिळेल तेच करायचे. ही एक विचारधारा आहे आणि ती आजही पूर्ण शक्तिनिशी नाचते आहे. ययातीने म्हातारा झाल्यावर आपल्या तरुण मुलाचे तारुण्य मागितले म्हणून त्याला हसतात. पण त्याला हसण्याचे आपल्याला काही एक कारण नाही. आपल्याला तसा वर मिळाला नाही म्हणून. मिळाला तर आपणही तसं करू. मला वाटते 'ययाती' एक व्यक्ती नाही तर ती एक विचारधारा आहे. आजही 'ययाती' जिवंत आहे. त्याची विचारधारा जिवंत आहे. दुसरी एक विचारधारा आहे, ती म्हणते विषय-सुख हे मानवाचं अधःपतन करणारे आहेत म्हणून त्याज्य आहेत. पण समजा संन्याशासमोर लाडू किंवा शिरा आला आणि त्यानी त्याचा उपभोग घेतला तर त्याला काय ते कडू लागणार आहे का ? विषयांबद्दल घृणा निर्माण करणे, हे काम ही विचारधारा करते.

स्त्री-पुरुषांमध्ये एक-मेकांबद्दल घृणा निर्माण करायची असेल तर त्यांची निर्मितीच का झाली ? म्हणून या दोन्ही विचारधारा एकांतिक आहेत. कृष्ण भगवंताने याचा समन्वय केला आहे. ते भोगांचा पुरस्कार करीत नाहीत आणि त्यागही करीत नाहीत. ते दोघांना बरोबर घेऊन चालतात. रशियासारख्या देशांनी समाजवादी विचारधारेमुळे गृहसंस्था सुरुवातीलाच तोडून टाकली. ते म्हणतात की, या गृहसंस्थेत मनुष्य आत्मकेंद्रित होतो. त्यामुळे तो व्यक्तिवादी बनतो. ते समाजाकरिता हानिकारक आहे. पण नंतर त्यांना लक्षात आलं की, उत्कट प्रेम आणि स्वार्थत्याग या गोष्टींचा संस्कार कुटुंबातच होऊ शकतो. म्हणून त्यांनीही अगतिकतेने गृहसंस्थेचा पुन्हा स्वीकार केला.

पाश्चात्यांकडून अशी एक विचारधारा आली की लग्न फक्त व्यक्तिगत संबंधांसाठी आहे. व्यक्तिगत संबंध लग्नाशिवायही होऊ शकतात. प्रत्येक व्यक्ती स्वतंत्र आहे. तिचे व्यक्तित्व टिकून राहण्यासाठी त्यांना बघण्याची काय गरज ? ही हवा प्रभाविरीत्या भारतातही आली आहे.

अशा तऱ्हेने विविध कारणांनी गृहसंस्था स्वीकारली आहे आणि टाकून दिली गेली आहे. तरीही वैदिक ऋषी या गृहस्थाश्रमसंस्थेचा आग्रह धरतात त्यामागचे कारण काय ? पौराणिक काळापूर्वी गृहस्थाश्रमाकडे पाहण्याची एक वेगळी दृष्टी होती. वेगळी विचारधारा होती. 'गृहस्थाश्रम मानव जीवन विकासासाठी अत्यावश्यक आहे' असे त्यांना सांगायचे आहे. संपूर्ण समाज व व्यक्ती दोघांचाही उत्कर्ष कुटुंबसंस्थेतून होतो त्यासाठी कुटुंब आवश्यक आहे. गृहसंस्था नसेल तर मानवी जीवन पशुवत् बनेल. उत्कट प्रेम, दया आणि स्वार्थत्याग हे गुण व्यक्तीच्या जीवनात असले पाहिजेत. हे गुण कोण निर्माण करील ? पुत्र, कन्या, बंधू, पत्नी, बहीण, आई, बाप हे संबंध नसतील तर जीवन निरस बनेल. निरुत्साही, निराश व कर्तृत्वशून्य बनेल यासाठी गृहसंस्थेची आवश्यकता आहे. अपत्यसंगोपनात, व्यक्तीला पालन-पोषण करून मोठा बनवण्यासाठी, संस्कारवान बनवण्यासाठी प्रेमपूर्ण वातावरण गृहसंस्थाच देते, म्हणून गृहसंस्थेची आवश्यकता आहे.

- पांडुरंगशास्त्री आठवले
श्रीकृष्णाचा मार्ग

[Thursday, January 02, 2003 10:58:59 pm]

गृहस्थाश्रमाची आवश्यकता काय ? याचा विचार आपण करत आहोत. गृहसंस्था टिकेल का, असाही प्रश्न सगळ्यांना भेडसावत आहे. 'बर्ट्रांड रसेल' सारखे लोक याची कारणमीमांसा करताना सांगतात की, 'स्त्री' ला रक्षणाची आवश्यकता आहे, कारण ती शरीराने दुर्बल आहे. कोणताही अत्याचार झाला तर तो 'स्त्री' लाच सहन करावा लागतो. पण प्रश्न असा आहे की, स्त्रीला रक्षणाची आवश्यकता आहे तर तिला 'पारतंत्र्य' का ? त्याला रक्षण दिले जाते त्याला परतंत्रच बनवावे लागते, अशी त्यांची मान्यता आहे, पण ती मान्यता खोटी आहे. मजुरांनाही ते दुर्बल आहेत म्हणून

संरक्षण दिले जाते , पण त्यांचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले जात नाही. तसेच स्त्री रक्षणीय झाल्याने ती परतंत्र आहे , असे मानण्याचे कारण नाही.

दुसरी गोष्ट ' स्त्री ' ला आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाल्यावर गृहसंस्था डळमळली आहे असे त्यांना वाटते. खरे म्हणजे ' स्त्री ' चे आर्थिक स्वातंत्र्य गृहसंस्थेला मारक आहे , ही मान्यता पण खोटी आहे. ' स्त्री ' ला आर्थिक स्वातंत्र्य असले पाहिजे. ' स्त्री ' ला स्वतंत्ररीतीने कमवू दिले पाहिजे. समाजात तीन प्रकारचे लोक असतात. श्रमजीवी , बुद्धिजीवी आणि सुखजीवी. यापैकी ' आर्थिक स्वातंत्र्य ' हा प्रश्न कोणाचा आहे ? आपल्याकडे शेतकरी शेतात काम करतो , त्याच्याबरोबर त्याची बायकोही काम करते. मच्छिमार मासेमारी करतो त्याच्याबरोबर त्याची बायकोही ते विकते आणि कमावते. ' श्रमजीवी ' स्त्रीला आर्थिक स्वातंत्र्य आहेच. ती फार जुन्या काळापासून मिळवती आहे. सुखजीवी वर्गाचा तर विचारच सोडून द्या. तिसरा बुद्धिजीवी वर्ग. हा वर्ग दहा टक्के आहे. आर्थिक स्वातंत्र्याचा प्रश्न या 10 टक्के लोकांतील स्त्रियांसाठी निर्माण केला जातो. या वर्गातील स्त्रीने पण मिळविले पाहिजे , पण त्यासाठी तिला मजूर बनवले पाहिजे असे नाही. तिला कोणाची ' नोकर ' ही बनवू नका. तिचे काम आणि कमावणे असे असावे. ' गृहोद्योग ' या कल्पनेतूनच आला. पण आज हा गृहोद्योग घराबाहेर पडला आहे. याचेच नाव कलियुग! असे बोलले जाते तसे नसते. बाहेरच्या लेबलवर जसे लिहिलेले असते तसा माल आत नाही.

' रसेल ' तिसरी गोष्ट सांगतो की , ' अपत्यसंगोपन ' , आई-वडिलांशिवाय दुसरे करू शकतात. हे खरे आहे. गृहसंस्थेशिवाय अपत्यसंगोपन होऊ शकते. वैद्यकीय दृष्टीने म्हटले तर गृहसंस्थेपेक्षाही अधिक चांगले अपत्य-संगोपन होऊ शकते , पण मुलाला फक्त शारीरिकदृष्ट्या मोठा करणे एवढेच संगोपन नाही. त्याला मानसिक आणि भावनिकदृष्ट्या मजबूत आणि पुष्ट करणे हे तितकेच महत्त्वाचे आहे. यासाठी वात्सल्य , प्रेमपूर्ण वातावरण आवश्यक असते. ते आई-वडीलच देऊ शकतात. या सगळ्या कारणांमुळे गृहसंस्था तुटेल असे वाटत नाही.

गृहसंस्थेच्या आवश्यकतेमागे तीन कारणे सांगतात. आपल्या संस्कृतीने ' कामाला ' पुरुषार्थ मानून जी विवाहसंस्था स्वीकारली आहे त्यात ही तीन कारणे आहेत. एक आहे एकीकरण (रूद्रह्यद्वद्रुद्र) दुसरे आहे व्यक्तिगत संबंध (रूद्रह्यद्वद्रुद्र) आणि तिसरे आहे प्रजोत्पत्ती (क्रुद्रश्चह्यश्चास्त्रह्यह्यलद्र 1 द्र) हे तीन मिळून (रूद्रह्यह्यद्वद्रुद्र) विवाह होतो. आज परदेशातली हवा ही तीनही कारणे उडवून लावते. ते म्हणतात , - " प्रत्येक व्यक्ती स्वतंत्र आहे , ' व्यक्तित्व ' टिकविण्यासाठी ते स्वतंत्रच असले पाहिजे. एकीकरण करून ते बंधनात अडकते ; म्हणून ' एकीकरणा ' ची गरज नाही. प्रजोत्पत्ती म्हणाल , तर ती कमी कशी होईल , याच्यामागे आपण लागलो आहोत , तिसरा आहे , व्यक्तिगत-संबंध हा तर नैसर्गिक आहे. तो लपवून ठेवण्याची काय गरज आहे ? " - ही विचारधारा जोरात वाहते आहे. यामुळे गृहसंस्थेलाच छेद जातो आणि स्वैराचार फैलावतो.

दुसऱ्या बाजूला भ्रांत आध्यात्मिक लोक स्त्री-पुरुष संबंधाला ' विषयानंद ' समजतात व तो त्याज्य आणि लज्जास्पद ठरवतात. विवाह करणे म्हणजे ' गौणत्व ' स्वीकारणे आणि विषयानंद उपभोगणे म्हणजे ' पाप ' करणे अशी अपराधी मनोवृत्ती तयार करतात.

या दोन एकांतिक विचारधारांतून मार्ग कोणता ? अशावेळी विषयानंदातील लज्जास्पदता काढून टाकून , त्याला प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे. त्याच्यावर प्रतिष्ठेचा शिक्का मारला पाहिजे. त्याचबरोबर त्याचा ' संयमही ' सांभाळला पाहिजे. हा प्रतिष्ठेचा शिक्का भगवान श्रीकृष्णाने मारला आहे. कोणताही तत्त्वज्ञ अथवा तत्त्वज्ञानी छातीवर हात ठेवून सांगू शकला नाही ती गोष्ट भगवान् श्रीकृष्णाने हिम्मतीने गीतेत सांगितली आहे- धर्माह्यविरुद्धो भूतेषु कामोह्यस्मि भरतर्षभा . ' धर्माच्या अविरुद्ध असा ' काम ' मी आहे. ' असे सांगून त्यांनी ' कामाला ' प्रतिष्ठा दिली आहे. जोपर्यंत ' काम ' निंदास्पद आणि त्याज्य समजाल तोपर्यंत मनोवृत्ती विकृत बनेल. निंदास्पदता काढून टाकली तर प्रेमाने आणि भावनेने दोन जीव समरस होऊ शकतात ही वैदिक विचारधारा आहे. आपला एकही ऋषी असा नाही की ज्यांनी गृहस्थाश्रम स्वीकारला नाही. काय त्यांची समाधी नाही लागली ? त्यांना काय ' मुक्ती ' मिळाली नाही ? मर्यादा जरूर सांभाळली पाहिजे. म्हणून तर ' धर्माह्यविरुद्धो भूतेषु ' सांगितले आहे. याचा अर्थ ' सूट ' किंवा ' सवलत ' नसून ' काम ' हा त्याज्य नाही , तिरस्करणीयही नाही असा आहे.

ऋषींनी कामाला पुरुषार्थ मानले आहे. ते सांगतात , प्रत्येक स्त्री व पुरुषाने विवाह करणे आवश्यक आहे तेही मानवी जीवन विकसित होण्यासाठी. गृहसंस्था ही आध्यात्मिक आवश्यकता आहे.

[Friday, January 10, 2003 01:48:22 am]

श्रीयोगेश्वरोविजयतेतराम॥

गृहसंस्थेचा हा हेतू ऋषी सांगतात तोच मुख्य हेतू आहे. ती आध्यात्मिक आवश्यकता आहे. उत्कट प्रेम आणि अनन्यता यांचा अभ्यासही गृहसंस्थेतच होतो. काही मिळाल्यावर जे प्रेम निर्माण होते ते केवळ प्रेम असते , परन्तु काही मिळेल अथवा मिळणारही नाही तरीही जे निर्माण होते त्याला ' उत्कट प्रेम ' म्हणतात. काही मिळत असेल तर सगळेच प्रेम करतात. त्यात विशेष नाही. चार भिंतींमध्ये घर बांधून राहिला म्हणजे गृहस्थ बनला असे नाही. सहकार्य , प्रेम व भाव या तीन गोष्टी जेव्हा दुसऱ्यासाठी निर्माण होतात तेव्हाच त्याला कुटुंब म्हणतात. जेव्हा माणूस आत्मलक्ष्यी बनतो तेव्हा कुटुंब खलास होते. आजची समस्या हीच आहे. आज आपण वेगवेगळ्या सोसायट्या उभ्या करतो पण त्यात ' घर ' च राहिले नाही. चार भिंती म्हणजे घर नाही. तसं असेल तर गाय , म्हैस पण चार भिंतींमध्ये राहतात पण त्याला गोठा म्हणतात ' घर ' म्हणत नाहीत. घरात काही अतिरिक्त विशेष मूल्ये असतात. ती म्हणजे साहचर्य प्रेम व भाव. हे नसेल तर ' घर ' टिकणार नाही. हे ऋषींनी समजावले आहे. मानवा-मानवात त्यावेळीही ' असुर ' होतेच. हे खूप शिकलेले.

तदेतत् अर्धद्विदलं भवति। द्विदलं ध्यान्यासारखे स्त्री व पुरुष हे एकच आहेत. एकमेकांची अर्धांगे आहेत. हे दाखविण्यासाठी भगवान शंकराचे ' अर्धनारीनटेश्वर ' हे रूप सांगितले आहे. ही ज्ञानाची परमोच्च अवस्था आहे , पण याचा पाठ मिळतो तो कुटुंबात. त्यासाठी समान-समान असा फक्त घोष करून चालणार नाही. मने समान नसतील , तर ती समान बनवण्याचा प्रयत्न करा. मने समान करण्यासाठी पुरेपूर प्रयत्न झाले पाहिजेत. हे प्रयत्न करण्यात जर आम्ही कमी पडलो तर भगवंताच्या दरबारात खोटे ठरू. एकमेकांचा स्वभाव सांभाळला पाहिजे. पत्नी पतीला सर्व समर्पण करते आणि पती पत्नीला सुखी ठेवण्याचा आटोकाट प्रयत्न करतो. पती आणि पत्नी मिळून ' पूर्ण पुरुष ' बनतो. ' पुरुष ' शब्दाचा अर्थ फक्त नर असा नाही , तर ' पुरी शेते इति पुरुषः। ' अशी त्याची व्याख्या आहे. ' पुर ' म्हणजे शरीर. शरीरात जे ' जीव ' रहातो त्याला उद्देशून पुरुष म्हटलं आहे. यात स्त्री व पुरुष दोघेही आले. या दोघांचे मीलन होते , हे दोघे भक्तिपूर्णपणे एकत्र येतात तेव्हा पूर्णत्व येते. या पूर्णत्वात ' स्त्री ' चे गुण व पुरुषाचे ' गुण ' एकमेकांत संक्रांत व्हायला हवेत. मातृमुखी मुलगा व पितृमुखी मुलगी असावी , असे त्यामुळेच म्हणतात. स्त्रीकडे मार्दव , मृदुता , कोमलता , कारुण्य , वात्सल्य असे गुण आहेत. ते पुरुषात संक्रांत व्हायला हवेत आणि पुरुषाचे दृढता , प्रतिकारक्षमता , पराक्रम असे गुण स्त्रीत संक्रांत व्हायला हवेत. जोपर्यंत हे होत नाही , तोपर्यंत दोघेही अपूर्ण आहेत. आपल्याकडे एकट्यापेक्षा दोघे बरोबर येतात , तेव्हा त्यांचे दर्शन शुभ मानतात. त्यांना लक्ष्मी-नारायण म्हणतात , पण हे केव्हा ? गुण संक्रांत होतील तेव्हा. केवळ बोलून हे घडत नाही. त्यापाठीमागे एक तत्त्वज्ञान पाहिजे. ' स्त्री ' ही ' मानव ' आहे आणि पुरुषही ' मानव ' आहे या दृष्टीने पहावे लागेल आणि तसे वागावे लागेल. हे गुण संक्रांत होण्याचे शिक्षण लहानपणापासून मिळायला हवे. आज व्यावसायिक शिक्षण मिळते , पण जीवन जगण्याचे , गुण उचलण्याचे शिक्षण मिळत नाही. देवाला आवडणारे गुण जीवनात आणण्याची पाठशाळा म्हणजे गृहस्थाश्रम आहे.

असे गुण संक्रांत करणाऱ्या गृहस्थाश्रमीचे संपूर्ण जीवन 'संतोषपूर्ण' असणे आवश्यक आहे. 'संतोष' हा मानसिक आहे. तो नसेल तर जीवन उद्ध्वस्त होईल आणि समाजही नाश पावेल. आपल्याला कितीही मिळाले तरी आपण असंतुष्ट असतो ; कारण आपल्याला अधिकाधिक समृद्ध व्हायची इच्छा असते. समृद्धीसाठी अवश्य प्रयत्न केले पाहिजेत. टीव्ही , फ्रीज , वित्त पाहिजे , पण त्यांच्याबरोबर 'संतोष' ही पाहिजे. 'संतोष' नसलेला अस्वस्थ व अशान्त समाज आध्यात्मिक , सांस्कृतिक , नैतिक व भौतिक उन्नतीही करू शकणार नाही.

संतोष कोठून आणणार ? माणसाच्या डोक्यात सतत पैशांचाच विचार सुरू असतो. एक व्यापारी होता. सतत शेअर मार्केटचाच विचार करी. त्याला एकदा ताप आला. ताप खूप वाढला तेव्हा तो मधूनमधून बेभान होऊ लागला. मुलांनी डॉक्टरांना बोलवले. व्यापारी बेभानच होता- मधूनच भानावर येई. डॉक्टरांनी ताप मापला. मुलांनी विचारले , किती ताप आहे ? डॉक्टर म्हणाले एकशे पाच! त्याच वेळी व्यापारी भानावर आला होता , त्याच्या कानावर हे शब्द पडले. व्यापारी म्हणाला , ' एकशे दहा होतील तेव्हा विकून टाका ' ! अरे , एकशे दहा ताप होईल तेव्हा तूच राहणार नाही , पण त्या व्यापाऱ्याने जीवनात पैसा व बाजार , याशिवाय दुसरा विचारच केला नव्हता. प्रश्न असा आहे की 'संतोष' कसा येईल ? माणसाला वित्त लागतेच , पण वित्त कमवण्याबरोबर जीवनात प्राधान्य कशाला आहे , हे गृहस्थाश्रमींनी नक्की करायला हवे. कुटुंबजीवनाला एक ध्येय हवे. ध्येयपूतीसाठी प्रयत्नशील असावे. परिवाराचे भगवंतावर , भगवंताच्या कार्यावर प्रेम वाढले तर 'संतोष' येईल. म्हणून 'संतोष' म्हणजे कर्ममंद होणे किंवा कर्म टाकून देणे , सोडून देणे नाही. कर्मप्रवण राहून 'संतोष' प्राप्त करता येतो. कर्मप्रवणतेचा हेतू काय , कोणत्या ध्येयासाठी कर्मप्रवण होतो ते महत्त्वाचे आहे. उन्नत ध्येयांनी पेरित होऊन जे गृहस्थाश्रमी एकत्र मिळून प्रयत्नशील होतात , जीवनविकास साध्य करतात त्यांचा गृहस्थाश्रम धन्य आहे. अशी ऋषींची विचारधारा आहे. गृहस्थाश्रम या दृष्टीने आध्यात्मिक विकासासाठी आवश्यक आहे.

- पांडुरंगशास्त्री आठवले

प्रपंच आणि परमार्थ

[Thursday, January 23, 2003 06:27:59 am]

जन्माला आल्यापासून मरेपर्यंत माणूस सुखासाठी सतत प्रयत्नशील असतो. परंतु आयुष्यभर धडपड करून सुद्धा माणसाच्या हातात 'सुख' ही वस्तू लागत नाही. परिणामी सुख ही गोष्टच नाही अशी समजूत बऱ्याच लोकांची झालेली दिसते. त्यात मोठमोठ्या विद्वान लोकांचासुद्धा भरणा आहे. या सर्व लोकांची अशी गैरसमजूत होण्यास प्रमुख कारण असे की " सुख हे जगाच्या पाठीवर नसून माणसाच्या हृदयात आहे " या सत्यापासून ही सर्व माणसे दूर गेली हे होय. 'सुखाचा शोध करून सुख मिळत नसते तर स्वये सुखस्वरूप होऊन माणसाला सुख मिळत असते असा जीवनविद्येचा सिद्धांत आहे उदा. घर आणि घरात राहणारं माणूस , हे भिन्न आहेत. 'मी मी' असे स्फुरण आपल्या अंतःकरणात सतत स्फुरत असते. हा मी मूलतः सुखस्वरूप असून जाणीव हे त्याचे रूप आहे. आज ही जाणीव ज्ञानेदियांच्याद्वारा देहाच्या माध्यमातून जगांतील विषयांशी संबंध जोडून सुख मिळविण्याचा प्रयत्न करते. सुख मिळविण्याचा हा जीवाचा प्रयत्न म्हणजे प्रत्यक्षात आग सोमेश्वरी आणि बब रामेश्वरी अशा प्रकारचा असतो. थोडक्यात जाणीव ज्या मार्गाने जाऊन सुख मिळविण्याचा प्रयत्न करते त्याच्या नेमका उलटा मार्ग सुख मिळविण्याचा आहे. अशा या उफराट्या मार्गावरून जाऊन जाणिवेने सुखस्वरूपाकार होऊन सुखाचा अमृतानुभव कसा प्राप्त करून घ्यावयाचा हेच सद्गुरू शिकवितात. तात्पर्य , कष्ट व खर्च न करता सुख मिळविण्याचा हा राजमार्ग आहे.

प्रपंच आणि संसार करून माणसाला सुख कधीच मिळत नाही , कारण सुख मिळण्याचे दुकान फक्त एकच आहे आणि ते म्हणजे 'परमार्थ' हे होय. प्रपंचात दोन गोष्टी मिळू शकतात , त्या म्हणजे सोय व स्वास्थ्य , बंगला , मोटर वगैरे गोष्टी प्राप्त झाल्याने जीवनात माणसाची उत्तम सोय होते. हे निश्चितच. त्याचप्रमाणे जीवनात माणसाला अनुकूल गोष्टी प्राप्त झाल्या. उदा. चांगली बायको , गुणी मुले , उत्तम जावई , सुजाण आई-बाप वगैरे प्राप्त झाल्याने जीवनात स्वास्थ्य मिळते. सोय आणि स्वास्थ्य ही दोन्ही जीवनाला आवश्यक आहेत व त्यामुळेच प्रपंच नेटका होतो. परंतु सोय आणि स्वास्थ्य मिळणे म्हणजे सुख मिळणे नव्हे. सोय आणि स्वास्थ्य माणसाला जगाच्या पाठीवर मिळतात , तर सुख हे माणसाला स्वस्वरूपाच्या अनुभवामृतातून प्राप्त होते. सुख हा विषयच असा आहे की , ते मिळविण्यासाठी मार्ग एकच

आहे व तो म्हणजे स्वस्वरूपांचे प्रत्यक्ष ज्ञान किंवा अनुभव हा होय. त्यासाठी सामान्य माणसाने कोणाचे तरी मार्गदर्शन घेणे आवश्यक आहे. जगात अनेक विद्या व कला आहेत व त्या विद्या व कला शिकण्यासाठी आपल्याला दोन गोष्टी कराव्या लागतात. त्या विद्येत किंवा कलेत प्रवीण असणाऱ्या माणसाचे प्रत्यक्ष मार्गदर्शन घ्यावे लागते आणि त्याचबरोबर त्या मार्गदर्शनाप्रमाणे आपल्याला अभ्यास करावा लागतो. परमार्थातही तसेच आहे. पण माणसे हे विसरतात व परंपरेनुसार परमार्थ करतात. त्यात त्यांचा परमार्थही साध्य होत नाही व प्रपंचही नेटका होत नाही. कारण खऱ्या परमार्थाचे ज्ञान घेण्याचा प्रयत्न माणसे करीत नाहीत. अध्यात्म ही एक विद्या आहे, ती शिकून आत्मसात करण्यासाठी विद्येत प्रवीण असणाऱ्या माणसाचे प्रत्यक्ष मार्गदर्शन घेऊन, त्या मार्गदर्शनाप्रमाणे नेटाने अभ्यास करावा लागतो. परंतु दुदैर्वाची गोष्ट अशी की, या क्षेत्रात अंधश्रद्धा, अज्ञान, गैरसमजुती व खुळचट कल्पना यांचा सुळसुळाट झालेला दिसून येतो. एखाद्या सत्पुरुषाने आपल्या डोक्यावर हात ठेवावा आणि देवाचा किंवा सुखाचा साक्षात्कार घडवून आणावा असे बहुतेक सामान्य माणसांना तर वाटतेच पण यात सुशिक्षित लोकांचासुद्धा भरणा मोठ्या प्रमाणात असतो. डोक्यावर हात ठेवून कोणी डॉक्टर, इंजिनिअर, वकील किंवा पदवीधर होतो का? नाही ना? मग डोक्यावर हात ठेवून सर्वश्रेष्ठ ब्रह्माविद्या प्राप्त होईल अशी अपेक्षा करणे व्यर्थ नाही का? याचाच परिणाम असा होतो की काही लबाड माणसे या अंधश्रद्धेचा फायदा घेऊन लोकांच्या डोक्यावर हात ठेवतात व शेवटी डोक्यावरून चांगलाच हात फिरवितात. तात्पर्य, दुःख निवारण्याचे व सुख मिळविण्याचे हे मार्गच नव्हेत. म्हणूनच god is knowledge हे माणसाने कधीही विसरता कामा नये.

सामान्यपणे बहुतेक संतांनी जो परमार्थ केला तो पाहिला तर असे दिसून येईल की, त्यांनी, प्रपंचाकडे पाठ करून परमार्थ केला व देवाची किंवा सुखाची प्राप्ती करून घेतली. त्यांचा परमार्थ यशस्वी झाला पण प्रपंच अपयशी झाला. जीवनविद्येला हा प्रकार मान्य नाही. जीवन विद्येचा मौल्यवान सिद्धांत असा आहे की, " प्रपंच आणि परमार्थ ही दोन्ही जीवनाला अत्यंत आवश्यक असून प्रपंचाशिवाय परमार्थ फाटका तर परमार्थाशिवाय प्रपंच नकटा होय " ज्याप्रमाणे आकाशात विहार करण्यासाठी पक्षाला दोन पंखांची गरज आहे, त्याप्रमाणे जीवनाच्या गगनांत सुखाने विहार करण्यासाठी माणसाला प्रपंच आणि परमार्थ या दोन्ही पंखांची गरज आहे. थोडक्यात, जीवन विद्येच्या दृष्टीकोनातून ईश्वर आणि ऐश्वर्य, देह आणि देव, दाम आणि नाम दोन्हीही आवश्यक आहेत. त्याशिवाय वैयक्तिक जीवन व राष्ट्रीय जीवन आनंदाने, ऐश्वर्याने व सार्मथ्याने फुलणार नाही.

वामनराव

पै

(उद्याच्या अंकात : पांडुरंगशास्त्री आठवले)

वानप्रस्थाश्रम

[Thursday, January 23, 2003 10:01:59 pm]

गृहस्थ जेव्हा संसार करता करता प्रौढ होतो, तोपर्यंत त्याने कुटुंबासाठी पुष्कळ केलेलं असतं, खूप सहन केलेलं असतं, त्यागही केलेला असतो. जीवनाची दुपार टळून जात असते. अशा वेळी जीवनाच्या गाडीचे रूळ बदलण्याची आवश्यकता असते. ते रूळ बदलणे म्हणजे वानप्रस्थाश्रम. हा तिसरा आश्रम सांगितला आहे. ऋषींनी परिवाराची आवश्यकता आणि त्यातले धोके, दोन्हीही लक्षात घेऊन हा आश्रम सांगितला. त्यांना हे समजत होतं की, व्यक्ती आपल्याच परिवारासाठी सर्व शक्ती खर्च करील आणि समाजाकडे दुर्लक्ष करील. परिवार सोडायचा नाही आणि समाजालाही फेकायचं नाही. परिवार आणि समाजाचा ' सांधा ' म्हणजे हा आश्रम. गृहस्थाश्रमाचं जेवढं आध्यात्मिक मूल्य आहे, तेवढंच वानप्रस्थाचंही महत्त्व आणि मूल्य आहे. खूप विचार करून ऋषींनी हे सगळं उभं केलं आहे.

' वानप्रस्थ ' हा संस्कृतीचा कणा आहे. ज्या समाजातून वानप्रस्थ नाहीसा झाला आहे, त्या समाजाची संस्कृती व तो समाजही नष्ट होऊन जाईल. समाजाची सर्व मूल्ये सांभाळण्यासाठी वानप्रस्थाची आत्यंतिक आवश्यकता आहे. ज्या ऋषींनी व अवतारांनी माणसावर व समाजावरही प्रेम केले आहे, त्यांनीच वानप्रस्थ उभा केला आहे.

याद्वारे त्यांनी एक शक्तिशाली , अनुभवी व प्रौढ अशी प्रभावी शक्ती समाजासाठी उभी केली आहे.

सामाजिक आवश्यकता माणसाला लवकर कळत नाही. त्याची तीव्रता कळावी म्हणून ऋषींनी सांगितले की , जो वानप्रस्थाचा स्वीकार करित नाही तो पापी आहे. आज अशी वेळ आली आहे की , परिस्थितीचे जे आव्हान आहे , त्याच्यासमोर उभं राहण्यासाठी जी व्यवस्था दिली आहे , तिला सोडून देऊन स्वतःला धार्मिक आणि आध्यात्मिक समजणाऱ्यांना सांगावे लागेल की , तुम्ही धार्मिक नाहीत आणि भक्तही नाहीत.

वानप्रस्थ म्हणजे काय ? आज आपण असं समजतो की , अमूक एक वय झाले की बनले वानप्रस्थी. पण तसे नाही. वानप्रस्थ कल्पनेत एक निश्चित विचार आहे.

'वन' शब्दाचा अर्थ आहे 'वन्यते सेव्यते इति वनम्'. वृक्षांचे वन असते. वृक्ष हा सेवेचा आदर्श आहे. वृक्ष सेवेची शिक्षा आणि दीक्षा देतो. वृक्ष शिकवतो की , स्वतः मोठे व्हायचे असते आणि दुसऱ्यासाठी पण काम करायचे असते. माझे अस्तित्वसुद्धा दुसऱ्याच्या अस्तित्वावर अवलंबून आहे.

वृक्ष स्वतः मोठा होतो , व्यापक होतो आणि नंतर निःस्वार्थ भावाने दुसऱ्याचे काम करतो. लोकांना छाया देतो , फळे देतो. शांती आणि विश्वांती देतो , तरीही आभाराची अपेक्षा ठेवत नाही , मानपत्राची तर नाहीच नाही. म्हणून वृक्ष हा सेवेचा आदर्श आहे. वृक्षाचा हा आदर्श डोळ्यासमोर ठेवून माणसाने वानप्रस्थ स्वीकारला पाहिजे. म्हणून म्हटलं आहे , गृहस्थाश्रमं अपहाय मुनिवृत्तिं असंन्यस्थः। वानप्रस्थी कसा आहे ? हा संन्यासी नाही पण मुनिवृत्ती स्वीकारली आहे. पुत्रस्योपरि संसारभारं त्यक्त्वा ईश्वराराधनं करोति। पुत्रावर संसाराचा भार सोपवून ईश्वराची आराधना करतो.

ईश्वराची आराधना म्हटल्याबरोबर आज माणसाच्या दृष्टीपुढे भजन , आरती व प्रसाद या तीनच गोष्टी येतात. यातच त्याची भक्ती पूर्ण होते. भक्तीत आज कचरा घुसला आहे , त्यामुळे या भक्तीलाही एक प्रकारचा दुर्गंध येत आहे.

'ईश्वराराधन' याचा पहिला अर्थ आहे मूर्तीमध्ये चित्त एकाग्र करणे. दुसरा अर्थ आहे , जिथे भगवान आहे तिथे जाणे. भगवान कुठे आहे ? सगळीकडे भरलेला आहे ; पण आपल्याला ती जाणीव होत नाही. तशी दृष्टी आपण विकसित केलेली नसते. या दृष्टीचा अभ्यास गृहस्थाश्रमात सुरू होतो. आपल्याला आपल्या अवतीभोवती जे आहे , त्यातूनच सुरुवात करायची. भगवान - माणूस , पशू , वनस्पती यामध्ये आहेच. म्हणून ऋषींनी ही दृष्टी विकसित करण्यासाठी प्रथम सांगितलं की , मनुष्य सृष्टीतील देवाचे प्रतिनिधी 'आई-वडील' आहेत. देव जसा सांभाळतो त्या वृत्तीने सांभाळणारे , अहोरात्र माझी काळजी करणारे. त्यांना दिवसातून एकदा तरी नमस्कार कर आणि मातृदेवोभव , पितृदेवोभव या दृष्टीने बघ. यात तुझा विकास आहे.

त्यानंतर पशुसृष्टी. त्या पशुसृष्टीचा प्रतिनिधी आहे 'गाय'. सगळ्याच पशूंमध्ये भगवान आहे ; पण सिंहाबरोबर बंधुभावाचे नाते बांधणे अवघड आहे. गाय आपल्या जवळ आहे. ती स्वतःचे दूध देऊन आपलं पालनपोषण करते. शेतीला , माझ्या उपजीविकेलाही मदत करते. जिचे दूध पिऊन मी पुष्ट बनतो ती माझी माता आहे. म्हणून तिच्यावरही प्रेम करायचे. कृष्ण भगवान म्हणूनच 'गोपाल' झाले.

त्यानंतर येते वनस्पती सृष्टी. यात सर्व वनस्पतींची प्रतिनिधी म्हणून तुळस आली. तिच्याकडेही 'देवाची' म्हणून बघायचं. वनस्पतीवर निरपेक्ष प्रेम करण्याचा तो अभ्यास आहे. आजही देवाची पूजा करून उठल्यावर आई-वडिलांच्या पाया पडतात. गायीला गोग्रास देतात , नंतर तुळशीला पाणी घालतात. या कृतीमागे मानवाची दृष्टी विकसित व्हावी. त्या दृष्टीची सवय रोजच्या जीवनात लागावी असा हेतू आहे. पण हा उदात्त विचार , ही मूल्यं मानवी जीवनात आणण्यासाठी केलेले प्रयत्न , त्यासाठी सर्वांना सहज करता येईल , अशी शोधून काढलेली सोपी पद्धत. ही कृती शेवटच्या माणसापर्यंत घेऊन जाण्यासाठी घेतलेले परिश्रम या सगळ्याचं मूल्य आपण समजत नाही. ही कृती टिकली असली तरी तिच्यात फक्त भावडेपणा राहिला आहे. मग विदेशी लोक विचारतात की , तुम्ही हे काय अल्लूद्वल्लू तऱ्हास , नटुद्वड्डु तऱ्हास मानता ? हे वेडेपणच नाही का ? खरं आहे. बुद्धी न चालवता , हेतू न पाहता नुसतंच करत राहिलो तर ते पागलपणच आहे.

अंधश्रद्धा, डोळस श्रद्धा आणि आत्मश्रद्धा

डोळसश्रद्धा मुलीच्या वडिलांच्या मित्राने स्थळ सुचविले. मुलीचा बाप विचारी, विवेकी व बुद्धीमान होता. मुलीच्या पित्याने त्या मुलासंबंधी सर्वबाजूनी चौकशी केली. चौकशीअंती मुलगा निर्व्यसनी, सुस्वभावी, चांगला शिकलेला व उत्तम पगाराच्या नोकरीवर आहे, असे आढळून आले. मुलीची सोयरिक झाली व विवाहपण थाटाने झाला. लग्न होऊन दहा वर्ष झाली, मुलगी आनंदाने सुखाने नांदत आहे. मुलीच्या पित्याच्या डोळस-श्रद्धेमुळे मुलीसकट सर्वांचेच कल्याण झाले. त्याचप्रमाणे माणसाने परमार्थाच्या क्षेत्रातसुद्धा सारासार विचार करून व बुद्धीचा योग्य वापर करून परमार्थात

वाटचाल केली पाहिजे. य आत्मश्रद्धेला वैज्ञानिक श्रद्धा किंवा असे संबोधणे उचित ठरेल.

अंधश्रद्धा व डोळसश्रद्धा या श्रद्धेच्या दोन प्रकारात श्रद्धा ठेवायची असते ती अन्य कोणावर तरी किंवा कशावर तरी ; परंतु आत्मश्रद्धा या प्रकारात आपणच आपल्यावर श्रद्धा ठेवायची असते. या श्रद्धेच्या प्रकारात बहिर्मनाची पूर्ण श्रद्धा अंतर्मनावर असणे आवश्यक आहे. बहिर्मनाची अंतर्मनावर श्रद्धा नसेल तर अंतर्मन बहिर्मनला साथ देत नाही. आत्मश्रद्धेची जोपासना करायची म्हणजे प्रत्यक्षात बहिर्मन व अंतर्मन या दोन मनांचे भावनिक ऐक्य साधण्याचा प्रयत्न करणे

हा

होय.

- वामनराव
(उद्याच्या अंकात : पांडुरंगशास्त्री आठवले)

पै

वानप्रस्थ-जबरदस्त शक्ती

[Friday, January 31, 2003 02:12:44 am]

एक विशिष्ट दृष्टिकोन जीवनात स्थिर करण्याचा अभ्यास म्हणजे ईश्वराराधन. माणूस , पशू व वृक्ष याकडे बघण्याचा एक भव्य दृष्टिकोन गृहस्थाश्रमात विकसित करायचा , याचे संस्कार पुढील पिढीवर करायचे आणि हळूहळू स्वतः वृक्षासारखे बऱ्याच. गृहस्थाश्रमात चरितार्थासाठी व गृहस्थाश्रमाच्या जबाबदाऱ्या पार पडण्यासाठी पुष्कळ वेळ द्यावा लागतो. गृहस्थाश्रमात 16 आण्यांपैकी 14 आणे शक्ती या संसारासाठी द्यायची आणि दोन आणे शक्ती देवासाठी , देवाच्या कामासाठी द्यायची. वानप्रस्थात दोन आणे शक्ती संसाराला द्यायची आणि 14 आणे शक्ती देवाच्या कामासाठी द्यायची. हे ईश्वराराधन आहे. हे वृक्षासारखे बनणे आहे. वृक्ष हा आदर्श सेवक आहे , मलाही ' सेवक ' बऱ्याच आहे. आपण शेजाऱ्याची सेवा करतो , त्याचे कारण रात्री 12 वाजता जरूर पडेल तर ? म्हणून चांगले संबंध ठेवले पाहिजेत , असा आपला विचार असतो. शेजारी भले विरुद्ध स्वभावाचा असेल तरी ' कसे काय आहे ? ' असे विचारतो. कारण त्याला सांभाळावे लागते म्हणून! याला ' सेवा ' म्हणत नाहीत.

स्वार्थ सोडून दुसऱ्याचे काम करणे म्हणजे सेवा. केवळ स्वार्थासाठी दुसऱ्याचे काम करू तर तो व्यापार होईल. स्वार्थ म्हणजे फक्त पैसा नाही. महत्ता , प्रतिष्ठा हे सगळे स्वार्थातच येते. स्वार्थ साधण्यासाठीही माणूस ' प्रामाणिकता ' उचलतो. दुकानात पाटी लावतात honesty is our best policy. याचा अर्थ प्रामाणिकता ही पॉलिसी म्हणून उचलली आहे. ' सिद्धांत ' म्हणून नाही. पॉलिसी बदलता येते. सिद्धांत बदलत नाही. म्हणून कोणताही ' मोठेपणा ' , प्रतिष्ठा किंवा तत्सम गोष्टी प्राप्त करण्याचा हेतू ठेवून सेवा केली तर ती ' सेवा ' नाही. आज राजकारणी म्हणतात , ' आम्ही जनतेचे सेवक आहोत. ' परंतु हे सेवक असू शकत नाहीत. निःस्वार्थ भावाने दुसऱ्याचे काम करण्याला ' सेवा ' म्हणतात.

ऋषी निःस्वार्थपणेच लोकांकडे गेले. अगस्ती ' काशी ' सोडून विंध्याचलाकडे गेले. त्यांना प्रतिष्ठा किंवा ' मते ' नको होती. ते भक्तीसाठी , सेवेसाठी गेले. म्हणून गृहस्थाश्रमीने ठरवायचे की , आतापर्यंत घराची सेवा केली. आता बाहेरही पडले पाहिजे. गृहस्थाश्रमाने मला ' माझ्याशिवाय दुसऱ्याचे बघायला शिकवले. ' पती , पत्नी दोघेही हे शिकलो. नंतर दोघांनी मिळून मुलांचे बघितले. आता दृष्टी अजून व्यापक करायची आणि तोच निःस्वार्थ आणि प्रेमळ भाव ठेवून घराबाहेर पडायचे. म्हणून आपल्या संस्कृतीने वानप्रस्थ उभा केला. ऋषींनी या वानप्रस्थींची अतिशय सुंदर व्यवस्था केली

होती.

आपली जी शिक्षणपद्धती होती ती ' तपोवनपद्धती ' होती. या तपोवनात शेती होत असे , कृषीविषयक ज्ञान मिळत असे आणि अन्नाचे उत्पादनही होत असे. इथे समाजातल्या प्रत्येक मुलाला आणि मुलीला शिक्षण दिले जाई. वानप्रस्थी हे शिक्षण देण्यासाठी तपोवनात जाऊन राही. कुंभार , लोहार , सुतार , ब्राह्मण , वैश्य सगळेच तपोवनात जात. सगळे प्रातःकाळी उठून आत्मिक उन्नतीसाठी चित्तएकाग्रता करून भक्ती करत. त्यानंतर सगळे उपनिषदांवर प्रवचन ऐकत. तत्त्वज्ञानाचे शिक्षण सगळ्यांना सारखेच मिळे. दुपारी जे शिक्षण दिले जाई त्यात जे कुशल सुतार असेल त्याच्याजवळ दहा-बारा विद्यार्थी बसत. हा कुशल सुतार गृहस्थाश्रमात करून आलेला , जग बघितलेला असे. तो विद्यार्थ्यांना कुशल सुतार बनण्याचे शिक्षण देई. त्याला सांगितले जाई की , तू एक कुशल आणि यशस्वी सुतार आहेस. 25-30 वर्षांचा उत्तम अनुभव तुझ्याकडे आहे. तेव्हा तुला समाजात दहा कुशल सुतार तयार करूनच हे जग सोडायचे आहे. ही

समाजाची आवश्यकता आहे. आजपर्यंत स्वतःच्या मुलांवर जसे प्रेम केले तसे आता दुसऱ्या दहा मुलांवर प्रेम करून दाखव. समाजाकडे पाहण्याची ही विशिष्ट दृष्टी होती. हा वानप्रस्थी निःस्वार्थ भावाने येई, वेतन घेत नसे. असे प्रत्येक प्रकारचे शिक्षण देणारे वानप्रस्थी तपोवनात जात. जे स्वतः कुशलता मिळविलेले, निःस्वार्थ सेवेचे व्रत घेतलेले आणि तितक्याच प्रेमानी विद्यार्थ्यांना शिकवून घडविणारे असत. शिक्षणामध्ये जो 'मानवी स्पर्श' असला पाहिजे तो या पद्धतीने तपोवनातून सहज मिळत असे. एकाजवळ जेव्हा दहा-बाराच विद्यार्थी बसतात, तेव्हा तोही त्यांना प्रेम देऊ शकतो, अनुभव देऊ शकतो, घडवू शकतो. आज एका वर्गात 70-80 विद्यार्थी असतात. यापुढे तर यंत्राकडून शिक्षण घेताना मानवी स्पर्शच निघून जाईल. तपोवनात जीविकेचे आणि जीवनाचे असे दोनही प्रकारचे ज्ञान दिले जाई.

'शाकुंतल' नाटकात एक प्रसंग आहे. आश्रमातून निरोप घेताना शकुंतला कण्वांना म्हणते, बाबा! मी या तपोवनाचा निरोप घेत आहे. मी इथल्या वृक्षांवर प्रेम केले, इथल्या हरिणांवर प्रेम केले, तुमच्यावर तर अत्यधिक प्रेम केले. हे सर्व सोडून जाणे माझ्या जिवावर आले आहे, मी परत केव्हा येऊ? तेव्हा कण्व तिला सांगतात, "तू दुष्यंताची चांगली राणी हो, मग दुष्यंताच्या अप्रतिम सुपुत्राला राजा बनवून, त्याच्यावर राज्यभार सोपवून मग तुला आणि दुष्यंताला दोघांनाही या आश्रमात यायचे आहे. तुमच्या राजनीतीची कुशलता येथील विद्यार्थ्यांना शिकवायची आहे." अशा रीतीने वानप्रस्थी बनून ज्याच्याजवळ जे जे कौशल्य आहे ते अनुभवासह तपोवनातील विद्यार्थ्यांना द्यायचे आहे. अहो! तपोवनाची कल्पना ज्याने प्रथम केली असेल आणि प्रत्यक्ष कार्यान्वित केली असेल ती व्यक्ती सामान्य नसणार. अशा प्रकारच्या वानप्रस्थी व्यवस्थेमुळे- गृहस्थाश्रमही राहिला, त्यात अनन्य प्रेमही राहिले, तसेच मला समाजासाठी झिजायचे आहे ही गोष्टही राहिली. अशी वानप्रस्थ ही एक जबरदस्त शक्ती होती.

- पांडुरंगशास्त्री आठवले

वानप्रस्थ-उत्कृष्ट समाजाभिमुखता

[Thursday, February 06, 2003 10:25:42 pm]

॥

श्रीयोगेश्वरोविजयतेतराम्

॥

वानप्रस्थ एक जबरदस्त शक्ती होती. पुत्रावर संसारभार सोपवलेला वानप्रस्थी एका नव्या उमेदीने तपोवनात जाई. अशा प्रत्येकाकडे आपापल्या क्षेत्रातला अनुभव आणि कौशल्य असतंच. हे कौशल्य आणि अनुभव दुसऱ्याला निःस्वार्थपणे देण्याचा प्रयत्न करण्याची व्यवस्था तपोवन पद्धतीतून होती. इथे जाणाऱ्या प्रत्येकाला असे वाटत असे की, मी माझ्यासारखे दहा बनवीन. या दृष्टीने पाहिले तर जी समाजसेवा आज होत आहे त्यापेक्षा कितीतरी पट अधिक समाजसेवा वानप्रस्थी करित असे. त्याचा स्वतःचा मुलगा तर कुशल बनतच असे, पण समाजातही उत्कृष्ट, कुशल मुले तयार करूनच तो जग सोडत असे.

अशी सुंदर व्यवस्था ज्या संस्कृतीने उभी केली होती, त्या संस्कृतीतील लोकांनी दुसऱ्याची व्यर्थ नक्कल का करावी? एवढे पागल लोक जगात कोठे जन्माला आले नसतील. समाजशास्त्र, वैयक्तिक मानसशास्त्र, सामाजिक मानसशास्त्र यांचा पूर्ण विचार करून जी व्यवस्था उभी केली होती ती तोडून टाकून, तिला बदनाम करून, तेवढे प्रगत नसलेल्या दुसऱ्या गोष्टीचे अंधानुकरण करणारा काय भक्त होऊ शकतो? केवळ सकाळी मंदिरात गेला म्हणून भक्त नाही होत. जे 'माणसाकडे पाहत नाहीत, जी व्यवस्था उभी केली आहे तिच्याकडे पाहत नाहीत, चिरंतन मानव्याकडे लक्ष देत नाहीत ते लोक भगवंताला 'त्वमेव केवलं कर्तासि' म्हटल्याने त्याचे लाडके होऊ शकणार नाहीत.

आज गृहस्थाश्रम बिघडला आहे, ब्रह्माचार्याश्रम बिघडला आहे, पण वानप्रस्थ 'विपरीत' बनला आहे. त्यामुळे सर्वात दुर्बल बनला आहे.

वानप्रस्थी आज घराच्या बाहेरच निघत नाही. रिटायर झाल्यावर आजी-आजोबा बनून फक्त आपल्याच नातवांना सांभाळत बसणारा वानप्रस्थी ऋषींना अभिप्रेत नव्हता तर माझ्या नातवासारखे दहा आहेत त्यांच्यावरही तितकंच प्रेम करीन अशी इच्छाच असणारा होता. आज घरात बसणाऱ्या वानप्रस्थीला सांगायला हवे, चल निघ घराबाहेर! तुझी

निपुणता तपोवनात जाऊन समाजाला द्यायची आहे. ती कुशलता देताना समाजावर उपकार म्हणून द्यायची नाही , समाजसुधारक बनूनपण द्यायची नाही तर ' प्रभुचरणी अर्पण करण्यासाठी ' द्यायची. त्यात तुझा विकास आहे आणि समाजाचाही विकास आहे. अशी उत्कृष्ट समाजाभिमुखता या वानप्रस्थातून उभी केली आहे.

आज सेवानिवृत्त माणूस घरात झोपाळ्यावर नातवाला मांडीवर घेऊन झोके घेत असतो. शिक्षण देऊन दुसऱ्याला उभं करणे हे कर्तव्य नाही काय ? फक्त झोके घेणाऱ्याच्या मृतवत् आशीर्वादाने काय कल्याण होणार आहे ? ज्यांच्या आशीर्वादामागे कोणतेही परिश्रम नाहीत , आदर्श नाही , झीजणं नाही , त्यांच्या आशीर्वादात चैतन्य कुठून येणार ? हे चैतन्य वानप्रस्थाश्रमात उभे केले होते.

आज जर वानप्रस्थी अशा प्रकारे महिन्यातून पंधरा दिवस जरी बाहेर निघून आपली निपुणता देवाच्या चरणी अर्पण करेल तर ? भगवान खूप होईल!

जोपर्यंत गृहस्थाश्रमात आहोत तोपर्यंत दर महिन्याला दोन एकादशा-म्हणजे वर्षातून किमान चोवीस दिवस भगवंताला द्यायचे आहेत. वानप्रस्थाश्रमात आल्यावर महिन्याचा अधिक भाग भगवंताला द्यायचा. भगवान जिथे बसला आहे तिथे जायचे. आज अशिक्षित , असंस्कृत असे कित्येक मानवसमूह आहेत. वनवासी , गिरीवासी आहेत , ते डोळ्यात प्राण आणून पाहत आहेत की , कोणी आमच्याकडे येत आहे काय ? आम्हाला उष्मा द्यायला कोणी येत आहे काय ? उलट जे त्यांच्याकडे जातात ते एकतर त्यांच्या अज्ञानाचा गैरफायदा घ्यायला जातात किंवा त्यांना उभं करण्याऐवजी निराश , निरुत्साही बनवतात. तुमच्या हातात काहीच नाही. तुम्ही काही करू शकत नाही , असे बोलून त्यांची शक्तीच काढून टाकतात. त्यांच्याजवळ निःस्वार्थ प्रेम करणारे वानप्रस्थी जातील तर संपूर्ण समाज बदलून जाईल. त्यांची दृष्टी आणि वृत्ती बदलेल. आमच्या ऋषींनी जे काम केले ते हे आहे. आपण आज अशा लोकांजवळ जात नाही , पण दुसरे जातात. मग ते त्यांचे बनणारच! आपण स्वतःत मशगूल आहोत. आपण त्यांना विचारतही नाही. जणू काय ते मानवच नाहीत , असे आपले वर्तन आहे. त्यांना जीवनाचा आदर्श कोण सांगेल ? रामाच्या जीवनाची त्यांना माहिती नाही , कृष्णाचे जीवन त्यांना कोणी समजावीत नाही. कोणी रामरक्षासुद्धा शिकवीत नाही. अशा परिस्थितीत ते काय करतील ? एखादा आदर्श मिळाला तर त्याच्याकडे पाहून त्यांचे जीवन उन्नत बनेल. विवेकानंद गीता समजावण्यासाठी अमेरिकेत गेले. आपल्याला ते पूजनीय वाटतात , त्यांचा अभिमान वाटतो. आपल्याला गीताही चांगली वाटते. मग चार लोकांना आपणही ती सांगायला नको का ? पण आपण तसे करीत नाही. आपण धार्मिक आहोत! कशामुळे ? तर सकाळी आंधोळ केल्याशिवाय काही खात नाही म्हणून! सायंकाळी मंदिरात आरतीला जातो म्हणून! एवढंच करणे म्हणजे भक्ती नाही. त्यासाठी ' कृतिभक्ती ' उचलावी लागेल. सेवावृत्ती , निःस्वार्थ प्रेम , फळ न मागता केलेलं प्रेम जीवनात आणावं लागेल.

आज वानप्रस्थी , उष्मा , प्रेम घेऊन पंधरा दिवस जरी घराबाहेर पडला तर सगळ्या समस्या सुटतील. अशा वानप्रस्थींचा कुटुंबात , घरातही मान राहील.

- पांडुरंगशास्त्री आठवल

'जीवनाचे गणित'

[Thursday, February 13, 2003 12:16:46 am]

या जगात प्रामुख्याने दोन प्रकारची माणसे असतात. विचारवंत माणसांचा एक प्रकार तर अडाणी माणसांचा दुसरा प्रकार. जीवन जगत असताना विचारवंत माणसांना अनेक प्रश्न निर्माण होतात. माणूस जन्माला का येतो ? मेल्यानंतर कुठे जातो ? सुख-दुःख मानवी जीवनात का निर्माण होतात ? सदैव ' मी ' , ' मी ' म्हणणारा हा मी कोण ? वगैरे अनेक प्रश्न विचार करणाऱ्या माणसांना सतत सतावत असतात. या सर्व प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचाही विचारवंत माणसे आपआपल्या पद्धतीने प्रयत्न करीत असतात. याच्या उलट जी अडाणी माणसे असतात , त्यांना हे प्रश्नच निर्माण होत नाहीत ; कारण विचार करण्याची कुवतच या लोकांत नसते. आहार , निदा , भय आणि मैथुन एवढ्या कक्षेतच , या अडाणी लोकांचे जीवन चाललेले असते. थोडक्यात , ही अडाणी माणसे म्हणजे केवळ द्विपाद पशूच असतात. असो. आता आपण मूळ प्रश्नाकडे वळू. शाळेतील विद्यार्थी गणित सोडविण्याचा प्रयत्न करूनसुद्धा त्यांचे गणित कुठेतरी

चुकत असते. हे गणित नेमके कुठे चुकते , हे पुनः-पुन्हा करूनसुद्धा विद्यार्थ्यांच्या लक्षात येत नाही. मग हे विद्यार्थी गुरुजींकडे जाऊन आपली अडचण सांगतात. चूक कोठे आहे , हे गुरुजींच्या तात्काळ लक्षात येते. ते विद्यार्थ्यांना सांगतात , " तुम्ही गणित सोडविण्याचा खूप प्रयत्न केलात ; पण गणित सुटले नाही , याचे कारण ' हातचा एक ' धरायला तुम्ही विसरलात हेच होय. " थोडक्यात , ' हातचा एक धरणे ' हे गणित सोडविताना अत्यंत महत्त्वाचे असते. अगदी त्याचप्रमाणे जीवनाचे गणित सोडवित असताना , माणसे आपआपल्या पद्धतीप्रमाणे जीवनाचे गणित सोडविण्याचा सतत प्रयत्न करीत असतात. परंतु प्रयत्नांची पराकाष्ठा करूनसुद्धा , या लोकांना जीवनाचे गणित सुटत नाही. यांच्यापैकी जे सृज असतात , ते सद्गुरूंकडे जाऊन आपली अडचण सांगतात. चूक नेमकी कुठे आहे हे खऱ्या सद्गुरूंच्या चटकन ध्यानात येते. ते सांगतात , " तुम्ही जीवनाचे गणित सोडविण्यासाठी खूप मेहनत घेता हे खरे ; पण हे गणित सोडविताना तुम्ही ' हातचा एक ' म्हणजेच ' हृदयातील एक ' धरावयास विसरता , येथेच तुमचे चुकते. " थोडक्यात हृदयातील एकाला धरायला शिका म्हणजे जीवनाचे गणित कसे चटकन सुटते ते पहा.

जीवनाचे गणित सोडविताना ' हृदयातील एक ' न धरणाऱ्या माणसांचे दोन प्रकार आहेत. पहिला प्रकार असा की , ' हृदयातील एक ' धरायचा असतो , हेच त्यांना ज्ञात नसते. तर दुसरा प्रकार असा की , ' हृदयातील एक ' धरायचा असतो हे तत्त्व त्यांना ज्ञात असते ; पण ते त्या एकाला धरायलाच विसरतात , किंवा त्याला धरण्याचा प्रयत्नच करीत नाहीत. प्रथम आपण पहिल्या लोकांबद्दल विचार करू. या लोकांना परमेश्वर म्हणून जो कोणी आहे , तो कोठेतरी दूर देवळात किंवा तीर्थक्षेत्री किंवा वर आकाशाच्या पलीकडे आहे असे वाटते. बोलतानासुद्धा अनेक लोक सांगताना दिसतात. " ओ उप्परवाला है। " परंतु या लोकांना ठाऊक नाही की , " ओ उप्परवाला नसून अंदरवाला है। " थोडक्यात लोक त्यांच्या चुकीच्या समजूतीच्या आहारी जाऊन दूर ठिकाणी असणाऱ्या परमेश्वराची कृपा संपादन करण्यासाठी भ्रमण करीत राहतात व नानाप्रकारची कर्मकांडे करीत असतात. जीवनाचे गणित सोडविण्यात या लोकांना यश प्राप्त होत नाही. दुसऱ्या प्रकारचे जे लोक असतात , त्यांना हृदयातील एक धरण्याचाच विसर पडतो किंवा नेटाने त्याला धरण्याचा प्रयत्नच ते करीत नाहीत. याचे प्रमुख कारण असे की , संसारात गुंतण्याची मनाला जी सवय पडलेली आहे ती सवय माणसाला सहजासहजी मोडता येत नाही. संसारात गुंतलेल्या स्थूल मनाला किंवा चित्ताला सूक्ष्म स्वरूप ईश्वराला धरता येणे अशक्य होऊन बसते. यासाठी संसारात राहूनसुद्धा त्यात न गुंतता अलिप्त रहाण्याची युक्ती किंवा कला साध्य करून घेणे आवश्यक असते. ' ईश्वर हृदयात आहे ' असा ईश्वराचा पत्ता गीतेमध्ये भगवंतांनी खालीलप्रमाणे सांगितला आहे.

' ईश्वरः सर्व भूतानां हृद्देशेर्जुन तिष्ठती '

त्याचप्रमाणे ईश्वराचे वर्णन ज्ञानेश्वर महाराजांनी खालीलप्रमाणे सुरेख केलेले आहे. ते म्हणतात ,

सत्य	ज्ञानानंद	गगनाचे	प्रावर्ण।
नाही	रूप	वर्ण	जेथे॥
तो	हा	पाहिला	डोळेभरी।
पहाता	पहाणे	दुरी	सारोनिया॥

अशा या ईश्वराला ' पहाता पहाता , पहाणे दूर सारून डोळेभरून कसा पहावयाचा ' हेच खरे सद्गुरू साधकांना शिकवितात. अशारीतीने सद्गुरूकृपा झाल्यावर जीवनाचे गणित सोडविताना हृदयातील एक धरण्याची युक्ती साधकाला साध्य होते व नेटाने साधनेचा अभ्यास करणाऱ्या सत्साधकाला जीवनाचे गणित सुटते. तुकाराम महाराज सांगतात , त्यांनी जेव्हा हृदयातील एकाला धरला , तेव्हाच त्यांना जीवनाचे कोडे उलगडले. ते सांगतात...

' एक धरिला चित्ती। आम्ही रुखामाईचा पती॥ '

त्या हृदयातील एकाला तुकाराम महाराजांनी जेव्हा चित्तात धरला , तेव्हा काय झाले ते त्यांनी खालील शब्दात वर्णन केले आहे.

आजी	फिटले	माझे	कोडे।
जन्ममरणाचे		साकडे॥	
तुका	म्हणे	माझ्या	जीवाचे
विठ्ठल	निधान	सापडले॥	जीवन।
			"

- वामनराव
(उद्याच्या अंकात : पांडुरंगशास्त्री आठवले)

पै